

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Káldos János Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I.	335
Kovács Sándor A Securitate az unitárius levéltárban, avagy hogyan cserélt gazdát egy hagyaték 1963-ban	352
Szigeti Molnár Dávid Radecius Bálint deák levele Daniel Mihályhoz	376

MŰHELY

Pál János (közlő) Zoltán Sándor: Lelkészköri gyűlést megnyitó beszéd	380
Rácz Norbert Zsolt A kiteljesedő világ felé. Kísérlet Balázs Ferenc gondolkodásának vázlatos bemutatására	383

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Jakabházi Béla Botond Kérlek, Uram! Küldj mást, akit küldeni tudsz! Bibliamagyarázat	391
Lakatos Sándor Fény és sötétség. Úrvacsorai agenda 2019 karácsonyán	399

Szén Sándor	
Dávid Ferenc emlékére	404
Újvárosi Katalin	
A vallásszabadság ünnepére	409
Demeter Sándor Lóránd	
A hit Isten ajándéka	413

KÖNYVSZEMLE

Gaal György: Gy. DÁVID Gyula: <i>Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei</i> (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019), 503 p. + 2 p. melléklet	417
---	-----

Halottunk

Nemes Dénes	422
Kivonatok	423

TANULMÁNYOK

Káldos János¹

Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I.

Könyvismertető

Az unitárius egyházon és néhány tucat irodalomtörténészen, könyvtörténészen és történészen kívül bizonyára nagyon kevesen ismerik Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, id. és ifj. Kozma Mihály, Kozma János és Gergely, illetve Bartók János nevét. Pedig nagyon fontos szerepük volt a magyarországi és erdélyi történetírás és történelmi tudat kialakulásának folyamatában és az erdélyi unitárius egyházzal kialakított történelmi kép megformálásában. Ők gyűjtötték össze az erdélyi unitárius egyház történetére vonatkozó forrásokat, és ők írták meg 1750 és az 1810-es évek második fele között – a korszak tudományos elvárásainak megfelelően – latinul az unitárius egyház történetét főlíométerű kötetekben. A művet Márkos Albert, a kolozsvári unitárius főgimnázium latintanára fordította magyarra, az első könyvet 1942-ben, a másodikat 1945-ben. A harmadik kötet fordítását 1949. október 29-én, néhány héttel halála előtt fejezte be. A fordítás kéziratos kötetei a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári nagykönyvtárában találhatóak. A latin kézirat első két könyvének nyomtatott kiadása 2002-ben

¹ KÁLDOS János (1955) nyugalmazott könyvtáros. Az MTA Könyvtárában, a SOTE Egészségügyi Menedzserképző Központjában, majd 2000-tól az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott könyvtárosként. Foglalkozott a digitalizálás elméletével és gyakorlatával (pl. a Magyar Elektronikus Könyvtár fejlesztésével). Az OSZK különgyűjteményének igazgatója, majd az OSZK általános főigazgató-helyettese volt 2019-ig. A régi magyar irodalmon belül foglalkozott a régi unitárius kiadványokkal, közreadta a *Unitario-ecclesiastica historia Transylvaniae. Liber I-II-t.*

a Bibliotheca Unitariorum sorozatban jelent meg.² Az első könyv magyar nyelvű kiadására 2005-ben,³ a másodiké a 2009-ben kerülhetett sor.⁴ A harmadik kötet első része 2018-ban, a vallásszabadság évében, Magyar Unitárius Egyházunk fennállásának 450. évében jelent meg *A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* sorozat 4/3/1 köteteként. A kiadvány fontosabb adatai:

- Cím: Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE III/I.
- Fordította: Márkos Albert
- Terjedelem: XII, 1244 oldal
- Szerkesztők: A fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel
- Kiadók: Magyar Unitárius Egyház; Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete; Országos Széchényi Könyvtár
- Támogatók: Emberi Erőforrások Minisztériuma; Külgazdasági és Külügyminisztérium; Reformáció 500 Emlékbizottság; Az Unitárius Lelkeszek Országos Szövetsége
- Megjelenés: Budapest–Kolozsvár, 2018 (A vallásszabadság évében, Magyar Unitárius Egyházunk fennállásának 450. évében)

A kötet Bálint Benczédi Ferenc püspök *Az Olvasóhoz* szóló bevezető gondolatai után a következőket tartalmazza:

- Előszó a nyájas olvasóhoz, az unitáriusok elsiratása
- I. Fejezet. Az Unitárius és Református templomok válsága
- II. Fejezet. Rákóczi Ferenc fejedelem fölkelése, a rákövetkező kiengesztelődés és a tíz évig tartó vallásbéke

² János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. Liber I–II. Volume IV/1–2., ed. by János KÁLDOS, intr. by Mihály BALÁZS, rev. Miklós LACZKOVICS, Bibliotheca Unitariorum vol. IV/1–3. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

³ Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. Márkos Albert, a bev. tan. írta és a fordítást a lt. eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005).

⁴ Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. Márkos Albert, a fordítást a lt. eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, térképeket készített Elekes Tibor, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/2. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009).

- III. Fejezet. A kolozsvári unitárius egyház üldöztetései.
- IV. Fejezet. Az unitáriusokat kizárják minden hivatalból, méltóságból és tisztségből, s így a világi jövedelmek élvezéséből is
- V. Fejezet. Néhány külön eklézsiának, mint a tordainak, hévízinek, szentháromságinak, kálinak, gálfalvinak és sinfalvinak sanyargatása
- VI. fejezet. A kolozsvári városi unitárius iskola sorrendben a harmadik, a Magyar utca északi során s részben megsemmisítése
- VII. Fejezet. A kolozsvári unitárius iskola igazgatói, tanárai, főnökei és az eklézsia papjai a XVIII. században
- Függelék a következő VIII. fejezethez (Egyházi rendtartás – *Disciplina ecclesiastica*)
- IX. Fejezet. Mely tartalmazza az 1641. évtől a fölszentelt papok névsorát
- A Kozma Mihály-féle kolozsvári kézirat öt kötetének áttekintő, részletes tartalomjegyzéke
- Mutatók
  - Személynévmutató
  - Helynévmutató
  - Az unitárius zsinatok hely szerinti mutatója
  - Az unitárius zsinatok időrend szerinti mutatója
  - A tárgyalt művek szerzők szerinti mutatója
  - A tárgyalt művek cím szerinti mutatója
- Képek
- Útmutató az Olvasónak – A História keletkezéstörténete

A nyolcadik fejezet a szerkesztők döntése alapján egy külön kötet lesz (*A XVIII. században működő püspökök, zsinatjaik és viselt dolgaik, továbbá az ő püspökségükhöz fűződő egyházérdekű események. A 18. századi unitárius püspökök, zsinatok és határozatok aktái 1701-től*), amely *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/II.* címmel jelenik majd meg (1227.).

Elolvasva a művet elfogott a félelem, hogy lehet-e egyáltalán és tudok-e olyan ismertetőt tartani⁵ és írni, amelynek nem az a célja, hogy ismertesse az erdélyi unitárius egyház 18. századi harcait, kiszolgáltatottságát és a hívek szenvedését, hanem az, hogy megfelelően mutassam be e szerteágazó, bonyolult művet. Lehet-e érzékeltetni monumentalitását, erényeit, gyengeségeit, íróit, életüket, történelemszemléletüket, a mű sok rétegét, adatgazdagságát, stílusát, a fordítás

⁵ A kötetet két alkalommal mutattam be. Először Kolozsvárott a kötet megjelenésekor, majd az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten.

virtuozitását? Lehet-e róla mint szigorú értelemben vett történetírói teljesítményről írni?

Az alábbi gondolatok az első benyomások alapján alakultak ki, és tovább érlelve kissé átdolgozva második kísérletként, a könyvbemutatón elhangzott előadásokra épülve fogalmazódnak meg, még mindig csak kísérletként.

Nagyon nehéz feladat az éppen bemutatandó kötetről beszélni és írni. Csak néhány okot említenék:

1. Az unitárius egyháztörténetként ismert Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István⁶ és a Kozma család tagjai által írt kéziratos munka közel hetven év alatt jött létre.
2. A szöveg bonyolult története sem hagyható figyelmen kívül, s ennek későbbi rövid bemutatása is talán meggyőző érv lesz a feladat nehézsége mellett.
3. A történetírók különböző szerepekben és helyzetekben tűnnek fel a szövegben: egyszerre történetírói, narrátorai, kortársai, megfigyelői, résztvevői és aktív szereplői az elbeszélte történetnek.
4. Egy több ezer oldalas, főleg latin nyelvű munka magyar nyelvű fordításának egy részét, mégpedig a III/I. részt tartalmazza a bemutatandó kötet.

Gondolatmenetemet az unitárius egyháztörténet szerzői által is használt két fogalomra építem: a szerzők magukat *continuator*nak nevezték, feladatukat és művüket pedig a *continuation*nak tartották.

A múlt idő a legnagyobb történelmi szervező erő.⁷ A múlt eseményeinek, folyamatainak megismerése, megnevezése, értelmezése és a köztük lévő kapcsolatok lehetséges konstruálása, rekonstruálása maga a történetírás. A történetírói munka – bizonyos tekintetben – véget nem érő szembesülés a múlt eseményeivel, folyamataival, a társadalom, a természet, a technika, a kultúra mozgásaival. A múlt idő kényszerít a történet állandó folytatására, a történelem újraértelmezésére a posztmodern történelemelmélet szerint is. A *continutio historiae* jelensége azonban a középkori történetírói, egyháztörténet-írói hagyományban is je-

⁶ Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István történetírói teljesítményét Balázs Mihály értékelte az első kötethez írt tanulmányában (*Az erdélyi unitárius egyház története keletkezése és forrásai*).

⁷ CORFIELD, Penelope J., *Time and Shape of History* (New Haven and London: Yale University Press, 2007).

len volt. Beda Venerabilis,⁸ Rufinus⁹ és számtalan példa található rá a germán és angol történetírói hagyományban¹⁰. E szemlélet mindig egy adott jelenség kezdetéről, eredetéről (in principio, de ortu, de origine, a nativitate Christi stb.) és változásának folyamatáról (de progressu, de cursu, procuru stb.) szól.

A kora újkori történetírás is erre a lineáris történelemszemléletre épült, és az unitárius egyháztörténet-írók is kapcsolódnak ehhez a történetírói hagyományhoz.¹¹ A *continuatio* jelentése az unitárius egyháztörténet-írók számára azonban nemcsak az idő megállíthatatlan haladásának megragadása volt, hanem a 18. század közepére az unitárius egyháztörténet-írók munkája során kialakult történetíró módszer, gyakorlat, hagyomány folytatása is volt. A *continuatio* módszere a kulturális kontinuitás egy lehetséges eseteként¹² az anyaggyűjtés, másolás, kiegészítés, értékelés, elbeszélés újra és újra megvalósítandó ciklusát jelentette. Jelen kötetünk alkotói is folytatták az unitáriusok 16. és 17. századi történetét megíró Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István munkáját, s elbeszélnek egyházuk 18. századi történetét.

Kénosi Tőzsér társaival együtt jelentős anyagot gyűjtött össze, és megírta a 16. századi unitarizmus történetét. Kézirata azonban elveszett. Uzoni Fosztó István lemásolta Kénosi művét, több fejezettel és sok kisebb nagyobb részlettel, adattal kiegészítette azt, majd megírta a 17. század történetét és belekezdett a 18. század történetébe is. Bartók János lemásolta Uzoni kéziratát, majd további adatokkal egészítette ki azt. Kozma Mihály lemásolta Kénosi művét, majd lemásolta Uzoni kiegészítéseit, és beillesztette azokat a Kénosi-féle kéziratról másolt szövegbe, kiegészítette saját adatgyűjtéseiből származó adatokkal, és folytatta az unitárius egyház 18. századi történetének írását. Kozma János lemásolta az előbbieket, és tovább gyűjtötte és másolta a történelmi forrásokat.

⁸ Beda VENERABILIS, „*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum Continuatio*”, 731 p. C. n. https://la.wikisource.org/wiki/Historia_Ecclesiastica_gentis_Anglorum_-_Continuatio, megnyitva 2020. január 16-án.

⁹ Rufinus lefordította Kaiszareiai Euszebiosz *Historia Ecclesiastica* művét és folytatta Nagy Konstantin uralkodásától I. Theodosius haláláig. Művét 402-ben vagy 403-ban adták ki. https://en.wikipedia.org/wiki/Tyrannius_Rufinus, megnyitva 2020. január 16-án.

¹⁰ *Historia Dunelmensis ecclesiae*. A durhami egyház története. https://en.wikipedia.org/wiki/Libellus_de_exordio, megnyitva 2020. január 16-án.

¹¹ A Ráday Gyűjtemény 279–280 § 3. *Continuatio Historiæ Instaurationis Ecclesiæ Szentmártonkátensis*. Szentmártonkátai templom alapkövetételéről a prédikátor beszámolója 1784. júl. 11. Ráday Gyűjtemény 280–285 § 4. *Continuatio Historiæ Instaurationis Jászberényiensis*: Jászberényi eklézsia történetének folytatása.

¹² CORFIELD, *Time and Shape...*, 33.

A *continuatio* e sajátos módszere miatt az egyháztörténet szöveg hagyománya több ágra szakadt és nehezen követhető,¹³ néha még az összes szöveget ismerők és velük dolgozók számára is. Márkos Albert Kozma János másolatából fordított, de összevetette Kozma János másolatát Kozma Mihály szövegével is. Kozma János meg is különbözteti a Kozma Mihály-féle „Originalis” és „Copia” fogalmát.

A történetírói módszer állandó volt, de az egyes másolatok (*copia*) betekintést adnak az egyes *continuatorok* eltérő forráskezelésébe, forrás- és tényértékelési módszereibe. Egyszerre láthatjuk a monumentális történetírói művet és az egyes *continuatorok* személyes munkáját, hozzáállását, elődeihez és a forrásaikhoz való viszonyát, történetírói attitűdjét.

Jól jellemzik az unitárius egyháztörténet lezáratlanságát a történetírók ki- szólásai. Mikor Kollonich Lipót bíboros 1699-ben levélben támadást intézett az unitáriusok ellen, az egyháztörténet-írók hosszasan idézik leveleit, majd az unitáriusok válaszdokumentumait is. A másolatok után Kozma Mihály leírja, hogy megpróbálta a teljes dokumentációt összeszedni, de nem sikerült neki. A következővel zárja a gondolatsort: „A többit, ha valaki valahol megkapja, ide iktassa be” (31. o.). Kozma János megjegyzése a szerkesztés nyitottságán túl, az olvasóhoz szólva még az olvasás nyitottságát is megengedi: „Most pedig lássuk a torockai völgyből származó, unitárius hitét megtagadó ádámosi unitárius Rác János pap emlékiratát. . . , s még néhány más dolgot, ami a rákövetkező sorokban van hozzáfűzve. Ha tetszik, olvasd el: nekem kedvem volt ideiktatnom.” (450.)¹⁴

A folyamatos folytatás történetírói módszere, dinamizmusa, nyitottsága, befeketlensége kizárta a szöveg rögzítését jelentő nyomtatott példány megjelenését.¹⁵

¹³ Az unitárius egyháztörténet szöveg hagyomány összefoglalásai: KÁLDOS János, „Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből”, in JANKOVICS József (szerk.), *Klaniczay-emlékkönyv* (Budapest: 1994), 386–397.; BALÁZS Mihály, „Az erdélyi unitárius egyház története, keletkezése és forrásai”, in *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, (Kolozsvar: 2005), XIII–XXXIV. Hoffmann Gizella újabb adatokkal pontosította a kialakult képet a jelen kötetben (1230–1231.).

¹⁴ [MA] A kolozsvári kéziratból az egész hiányzik. [Szerk.] Kozma János másolata a székelykeresztúri példány 385. és 386. oldala között található, oldalszám nélkül. Modern levéltári számozása 205v–212r. A szövegrész fejléce: *De Fatis Johannis Rátz Apostatae et adnexis*. ‘Az aposztata Rác János sorsáról és a további dolgairól.’ Címe: *Rövid beszélgetés egy unitarius és unitariusbol katolikussá lött Attyafiai között*, Kolozsvar, 1763., MsU 80/G. A kézirat címlapján: *Ádámosi pap, Rác János munkája*. Bartók János másolatából is hiányzik ez a rész.

¹⁵ Egy csendes megjegyzés: A jelen kötet szerkesztői Márkos Albert fordítását használták alapszöveggként (lemásolták) és összevetették az összes ismert kézirattal és egyéb forrá-

Az egyháztörténet másolatainak elkészítése a történetírói hagyomány folytatásaként, a múlthoz való viszonyt fejezi ki.

A continuator tehát egyszerre adatgyűjtő, másoló, történetíró, értékelő, szerkesztő. Az erdélyi unitárius egyház 18. századi történetének nagy részét író Kozma család tagjainak tevékenységében a *continuatio* kényes egyensúlyon alapuló munkamódszere eltolódott az anyaggyűjtés és másolás felé. Másoló munkájuk eredménye az unitárius egyháztörténet monumentális korpusza. Aktív forrásgyűjtő tevékenységüknek köszönhetően pedig egyre több forrás került a szövegbe rövid kommentárral vagy anélkül. Néhol pusztá adattá válik a mű. Például a II. fejezet szinte csak forrásközlésből áll (45–80.). Előbb Friedrich Adolf Lampe művét¹⁶ idézi az 1700-as évről, majd teljes egészében közli a Munkács várában kiadott, *Recrudescunt* címmel ismert kiáltványt és a hozzá csatolt levelet (46–55.). A II. szakaszban a szatmári béke másolata olvasható (57–68.), majd a III. szakaszban VI. Károly hivatalos dokumentumainak másolatai szerepelnek (73–79.). Nem a történetíró, hanem maguk a források írják a történetet. A narratíva főbb elemei bontakoznak csak ki, maga a mű még a narratív rendszer kialakítása előtti, ún. protonarratíva állapotban van.

A másolásnak, a másolatok létrehozásának több funkciója volt. A másolatban lehetőséget láttak a múlt egy részletének megőrzésére, emlékezetben tartására („elkövetkezendőkben olyanokat írtunk le, az örökké tartó emlékezetben megmaradás okául” [159.]; „De mivel annak mása nem volt kezemnél, mikor azt a püspököt tárgyaltam, azt akkor, legalább emlékezetnek okáért, odaiktatni nem volt módomban. Jónak láttam azért azt a kíváncsiak kedvéért most ideírni...” [763.]; „Az előzőekhez emlékezetnek okáért még hozzávehetjük azt az Útitervet, melyet II. József császári-királyi szent Fölsége Erdély Nagyfejedelemség meglátogatása alkalmával követett” [858.]; „9247. sz. Az emlékezetben maradás céljából szabadjon közölni...” [878.]). Minden másolat lehetőséget biztosított a publicitás, a disszemináció növelésére („célunk az, hogy akkori idők embereitől származó megfigyelésekből és a hivatalos dokumentumokból néhányat közzé tegyünk” [84.]). Egy-egy tény, forrásdokumentumok másolata az unitárius sérelmi politika érvrendszeréhez szolgáltatott biztos alapot.

sokkal és kiegészítették azt. Joggal tekinthetők e hatalmas munka continuatorainak, azonban a nyomtatott kiadás le is zárja a további *continuatio* lehetőségét.

¹⁶ LAMPE, Friedrich Adolf, [DEBRECENI EMBER Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania* (Utrecht: 1728).

Az adatgyűjtés, a források összegyűjtése szervezeten történt, ahogy az első kötet bevezetője és az anyaggyűjtés megmaradt töredékei, valamint az egyháztörténet kötetei alapján rekonstruálható.¹⁷

Az ismertetendő III/I. kötet a források rendkívül széles spektrumát használja. Az első kötetben Balázs Mihály áttekintette az unitárius egyháztörténet-írók által használt nyomtatott forrásokat.¹⁸ Az írásbeli források típusairól részletesen tájékozódhatunk *A tárgyalt művek cím szerinti mutatójából* (1117–1168.). Az alábbiakban csak néhányat emelek ki: hivatalos iratok (országgyűlési iratok, memorandumok, memoriale, iratkötegek, feliratok, leiratok, határozatok); egyházköri jegyzőkönyvek (pl. *Protocollum Unitariae Ecclesiae Comitatis Albensis*); iskolai fasciculusok (*Fasciculus rerum scolasticarum*); hivatalos vizsgálati jegyzőkönyvek, nyomozólevelek; idézőlevelek; pápai bullák; II. Józsefnek átadott egyházi iratok; II. József erdélyi utazásának terve és napi élelmiszer-szükséglete (601–608.); levelek; naplók: Kissolymosi Gálffy György naplója (293.);¹⁹ Timothi Dániel kolozsvári polgár naplója (56.) (1705-ről szóló bejegyzés);²⁰ emlékiratok: Rácz János emlékirata [450.]; Agh István és II. József találkozása Kolozsvárott 1773. június 26-án [555–559.].

A hagyomány („hagyomány”, „szájhagyomány”, „őseink évről-évre szálló szájhagyomány”, „a nagyapák emlékezete szerint”) kiapadhatatlan forrása az unitárius egyháztörténet íróinak, különösen Kozma Mihálynak és Kozma Jánosnak.

„Kolozsvári öreg emberek elbeszéléséből hallottam, hogy a cinteremben az unitárius könyvek azután, hogy meggyújtották, még harmadnap is égtek. Láttam magam is egypár félig égett kéziratot, amiket, mikor már a felügyelet szigorúsága alábbhagyott, a lángok közül kiragadtak. A templomban őrzött könyvek közül a reformáció előtti időből valókat a püspök visszaadta az eklézsiának, a többi 170-et, mások szerint 270-et halomba rakva, elégettette. Így veszett ott annyi tudományos unitárius férfi fölbecsülhetetlen értékű kézírata, s azonkívül nagy szellemek nyomtatott emlékművei, amelyek az eklézsiák helyreállításának történetéről szóltak. Item fuit in nobis quanta ruina civis? ‘Mekkora romlásunk fekszik e

¹⁷ KÁLDOS János, *Egy fejezet...* 386–397.

¹⁸ BALÁZS M., *i. m.*

¹⁹ [Szerk.] *Unitárius Napló*, Kissolymosi Gálffy György 1734–1765-ben volt lelkész Hévízen. ... A naplót Kozma Mihály kivonatából ismerjük, jelen tudomásunk szerint csak az *Egyháztörténet* kézírataiban maradt fenn. (293.) Gálffy György naplóbejegyzése saját halála napjáról – az eset részleteiről fia és a köri jegyző szóbeli elbeszéléséből idéznek.

²⁰ [Szerk.] *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*. ‘Magyarország és Erdély történetének krónológiai vázlata.’ Kolozsvár, 1764.

hamvak alatt!” Kozma Mihály a következő teszi hozzá: „[Szájhagyományról ezzel némileg ellentétes értesüléseim vannak. Eszerint mindazon könyveket, melyek az 1500-as években a reformáció előtt jelentek meg, két vagy három megrakott szekéren átvitték a katolikusokhoz, minthogy azok a katolikusoktól a templommal és iskolával kerültek volt az unitáriusokhoz. Ezt nekem Koncz Boldizsár szentgyörgyi pap beszélte, ki a könyveknek a katolikusok által történt kiválogatásakor és elvitelekor maga is ott volt. A templom cintermében pedig mind csupa énekeskönyveket égettek el a katolikusok. Megengedték volna e könyvek elvitelét, de az unitáriusok úgy vélekedvén, hogy ez a kár semmi a templom elvesztéséhez képest, szántszándékkal ott hagyták. Én legalább így hallottam.”] (93.)

A szóbeliség egyéb rétegeiből is bőségesen merítenek a történetírók. A történelmi szereplők szóbeli elbeszéléseire (oral history) gyakran hivatkoznak („Hogy azután az unitáriusok miképpen nyertek szabadságot iskolaszervezésre, arról okmányunk nincs. Szentábrahám beszélte, hogy az iskolát hamvaiból ő élesztette föl, a telket saját pénzén vásárolt kerítéssel vette körül.” [673.]). A mindennapi hírterjesztés különböző formái is gyakran megjelennek („beszélnek”, „mondják”, „híresztelik”, „általánosságban azt beszélték”). A pletykák és az álhírek is részét képezik a mindennapok narratívájának, s a történetírók sok helyen hivatkoznak rá, illetve idézik fel őket („Mindazáltal a katolikusok, legkivált a Szeredaiak, nem szüntek meg pletyka beszéddel, különféle fenyegetőzéssel és folytonos, üres fenekedéssel tovább zajongani.” [349.]; „Nem hallgathatjuk el itt egy merényletét a sátánnak, ki eszközéül Nemes Nemzetes Némethi római katolikus, kolozsvári jelentéktelen polgárt választotta ki. Ennek az embernek volt arcája bőre e férfiúról [K]. ti. Szentábrahámiról] hazug lélekkel azt a hírt terjesztetni, hogy Szentábrahám olyan álmodást látott, mintha kutya alakot öltött volna, mely a napot ugatta. Ez álomhoz azt a magyarázatot fűzte ez a hitvány ember, hogy Szentábrahám akkor ugatott a napra, mikor a szentháromság ellen tanított.” [714.]).

Már az előzőekben is láttuk, hogy a szóbeli hagyományból származó információkat szembesítik egymással, kiegészítik őket. Különösen érdekes részlet, mikor a hagyományból származó példázatszerű történetet a történész – egy megjegyzésben közölt adattal kiegészítve – történelmi tényé alakítja. Az Olt melletti hévízi események ismertetése közben hangzik el a három ács története: „Egyszer három ács az udvarban dolgozott. Este tűzrevaló forgácsot vittek magukkal. Ezért megvádolták, letartóztatták, s néhány napig fogva tartották őket. Ezalatt állandóan unszolták, hogy térjenek át [K]. ti. a református hitre]. Egyiküket két fia arra buzdította, hogy csak tartson ki az evangéliumi igazság mellett.

Atyánk, tették hozzá, még ha annyira megvernek is, hogy kenyérkeresetre többé képes nem leszel, mi téged öreg, törődött korodban eltartunk. Kettejüket tehát oly kegyetlenül elverték, hogy alig tudtak feltápáskodni s elmenni. Egyikük azóta is gyakran panaszkodott, hogy ő azt a verést teljesen soha ki nem heveri. Pedig róluk általánosságban azt beszélték, hogy nem voltak tolvajok, hanem tisztességes, becsületes hírben álltak, sőt éltük végső leheletéig dicsérte mindenki.” (307.) Az általános, mesei jellemzőket is tartalmazó, a hitükért szenvedést vállaló általános példát egy történetírói megjegyzés átalakítja személyes példázattá, történelmi tényé: „[:E három ember neve: Jancsó György, ki áttéréssel váltotta meg magát, Jakab Mihály és Bartha Mihály, kik elszenvették a börtönt és Jézus Krisztus hitében megmaradtak.:]” (308.)

Rendkívül sok apró adat, a mindennapi életből vett történet gazdagítja, színesíti, árnyalja az unitárius egyház 18. századi történetét.

A kolozsvári jezsuita színjátszás és röpiratok politikai szerepéről és hatásáról az unitárius felekezet nézőpontjából tartalmaz egy apró adatot a kötet a piacéri Nagytemplom 1716-ban történt elvétele előkészítő időszakról: „a jezsuiták színdarabokban nem egyszer s nem is egyhelyt, az odacsődített unitáriusok nagy szívfájdalmára, hozták gyalázkodva nyilvánosságra ezt a történetet, és piszkoló-dó írásaikban örökítették meg”²¹ (83.).

A Szentábrahám Lombard Mihályról készült portré történetéről színes adatot gyűjtöttek történetíróink. „Hogy hírneve mekkora volt mindenfelé, s mennyire vágyott őt, a nagy Szentábrahámot, látni mindenki, erre bizonyosság az az értesülés, amit biztos forrásból merítettem. Volt egy festő, ki arképeket (különösen portrékat), szokott volt festeni s árulgatni. Ez egyszer meglátta őt, amint Kolozsvár utcáin botjára támaszkodva sétált. Mindjárt lefestette, sokszorosította, s a képecskéket fölvitte Bécsbe. Ott eleinte olcsón adta, de mikor látta, mennyire tetszik mindenkinek, egy rhénes forinton adta darabját. Ahogy ezt meghallotta a mostani uralkodó, II. József császár, akkor még fiatalember, megjelent ő is, hogy vásároljon egyet. De akkorra már mind szétkapkodták volt, s így mástól kellett egyet a maga számára megváltania.”²² (701.)

A 18. századot szokás a „formálódó történelmi tudat” korszakának nevezni, amelyben még nincs világos határ forrás és elbeszélés, történet és történelem kö-

²¹ EGYED Emese, „Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban”, in DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, szerk., *Kolozsvár 1000 éve* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, 2001), 132–134.

²² A kép után Jakab Elek is nyomozott. JAKAB Elek, „Szent-Ábrahám Lombard Mihály”, *Keresztény Magvető* 1, 1. sz., (1861): 180–181.

zött.²³ Egyelőre még korai lenne meghatározni a III. kötet szerzőinek helyét ebben a folyamatban, de praxisukból villantok föl néhány példát, amelyek talán segíthetik az alapos kutatást.

A források szembesítése, értékelése, ha nem is teljesen következetesen, de jellemző az egyháztörténet íróira. A tordai templom 1721-ben történt elfoglalása kapcsán a következőket írja Kozma Mihály: „Ez az átengedő levél érdekes föltevésre nyújt alkalmat. A templomot ugyanis Tordán augusztus 6-án követelték, s a róla szóló írást ugyanazon év ugyanazon napjáról Szebenben keltezték, ami az aláírók testi megkettőzése nélkül lehetetlen. Minthogy pedig ez a józan ésszel ellenkezik, a történeti igazságot hozzávetéssel kell kihámozniunk” (285.). A források értékelésének célja Kozma Mihály művében a történeti igazság²⁴ kiderítése, bemutatása. A történeti igazság pedig a tények ellentmondásmentes kapcsolata a valósággal. A tények közötti ellenmondást a történész feloldhatja például „hozzávetéssel”, a tények ellentmondását feloldó logikai konstrukcióval. A konstrukciók bizonyos valószínűségi fokkal rendelkeznek („A dolog minden valószínűség szerint úgy történt...”), ezért alternatív konstrukció is felállítható („Akinak azonban ez a magyarázat nem tetszik, fölteheti...”). A történeti igazság rekonstruálása lehetséges.

Amint már korábban is láttuk, a szóbeli forrásokat is szembesítik, és kritikai megjegyzéseket is tesznek. Kissolyosi Gálffy György hévízi unitárius pap – mára elveszett – naplóját kivonatolják az egyháztörténet írói, és idézik annak gondolatait a források hitelességéről: „Legtöbbször igen kétes értékűek azok a hallomások, amik másoktól, legkivált olyanoktól erednek, kiket pártérdek vezet, és akik övéiket s azok minden cselekedetét magasztalják. Hanem amiket nemcsak fülünkkel hallunk, hanem szemünkkel is látunk, amiket szinte kézzel megfoghatunk, az ilyenek egészen bizonyos dolgok s azokat hiába tagadják! Mert a helyi lakos mindent jól megfigyel, és sok dologban maga is benne lévén, egyetmást saját szemével lát. Amik pedig nem sokkal otléte előtt történtek, a legbiztosabb, s még a gyerek előtt is ismert forrásból kapja. Ha valami felől kétségei vannak, azt az abban szereplő személyektől szorgalmasan megtudakolja, szándékkal olyat nem ír, ami kétséges, még kevésbé olyat, ami nem igaz, és senkinek nem hízeleg. ...ha valamit egész bizonyossággal nem tud, és ha olyan for-

²³ BIERBAUER Virgil, „Székelyföld templomairól”, in SAS Péter, szerk., *Ódon Erdély* (Budapest: Magvető [é. n.]), II. k. 403–428. Idézi: MOHAY Tamás, „Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói ünnepi búcsú új megvilágításban”, *Keresztény Magvető*, 111, 2. sz. (2005): 121.

²⁴ „Következik a hévízi pap elbeszélése, mely itt-ott némileg össze van vonva, de sehol sem a történeti igazság meghamisításával.” (294.)

dul elő, amit egyik-másik tagad, csak akkor fogadja el, ha a többség állítja. Az ilyen író állításait bizonyosaknak kell vennünk” (300–301.). Kozma Mihály és János ezeket az elveket bizonyára elfogadták, s alkalmazták.

Az unitárius egyháztörténet korábbi köteteiben is kettős szerkezeti elv valósult meg. Egyrészt bizonyos tematikus, formális egységek (tomus, liber, caput pars, sectio) határozták meg a logikai szerkezetet és a szerkesztés elveit. A harmadik kötetben is megmarad ez a formális szerkesztési elv, de a lineáris időszemléleten alapuló történetírás egyik alapvető módszere válik uralkodóvá: az események kronologikus elbeszélése. Az 1716-os év Kolozsváron történt eseményeit „a történetet naplószerűen, a maga fölötté szánandó folyásával, sorrendben adjuk elé” (84.). A 18. század püspökeit tárgyaló részt Kozma Mihály így vezeti be: „...amelyben a korábbi három évszázadot átfogó könyvektől eltérően nem fejezetek és szekciók rendjében történik a dolgok, tettek és események áttekintése, hanem időrendben” (1225.).

Az idő mint szervező erő mellett a történelem folyamatát az egyháztörténetírás tehát tematikus egységekben, logikai szerkezetben ábrázolta. A III/I kötet főbb tematikus egységei: kerettörténet (üldözés- és szenvedéstörténet, unitárius sérelmi politika); eseménytörténet (pl. II. fejezet. Rákóczi Ferenc fejedelem fölkelése, a rákövetkező kiengesztelődés és a tíz évig tartó vallásbéke; helytörténet, közösség- és gyülekezettörténet (pl. III. fejezet. A kolozsvári unitárius egyház üldöztetései, V. fejezet. Néhány külön eklézsiának, mint a tordainak, hévizinek, szentháromságinak, kálinak, gálfalvinak és sinfalvinak sanyargatása); társadalomtörténet (IV. fejezet. Az unitáriusokat kizárják minden hivatalból, méltóságból és tisztségből, s így a világi jövedelmek élvezéséből is); intézménytörténet (VI. fejezet. A kolozsvári városi unitárius iskola sorrendben a harmadik, a Magyar utca északi során s részben megsemmisítése, VII. fejezet. A kolozsvári unitárius iskola igazgatói, tanárai, főnökei és az eklézsia papjai a XVIII. században), az egyház működése (Függelék a következő VIII. fejezethez [Egyházi rendtartás – *Disciplina ecclesiastica*]; IX. fejezet. Mely tartalmazza az 1641. évtől a fölszentelt papok névsorát).

Amint említettem, a continuatorok egyszerre adatgyűjtők, másolók, történetírók, értékelők, szerkesztők és saját koruk történelmi szereplői. Hol történetíró szerepében látjuk őket, néha azonban mint egy-egy esemény aktív vagy passzív résztvevőivel találkozunk velük. Néha egyes szám első személyre váltanak a történetek, néha a történeírók valamelyike jelenik meg az eseményekben.

Az öreg Kénosi Tőzsér Jánosról például így írnak az egyháztörténet folytatói: „Az unitáriusok bánatát még növelte az is, hogy azon királyi rendelettel, mellyel a szentrontási [szentháromsági – KJ] templomot a katolikusoknak adták,

bezáratták és lepecsételtették a káli és gálfalvi újonnan épült két templomot is, és oda 1772-ig istentiszteletük végzésére az unitáriusokat be nem bocsátották... Eközben katolikus részről, igaz, jött-ment emberek, olyan híreket terjesztettek, hogy Aranyosszékre misszionárius érkezik. Ez a hír igen megrémítette vagy megzavarta az öreg Kénosi Jánost, a bágyoni unitárius eklézsia papját, ki különben kegyes és igen tanult, de gyöngye egészségű ember volt. Mert híre járt, hogy a misszionárius, katonai hatalomra támaszkodva, legelőször is az ő parókiáját támadja meg. Az öreg tehát e hírre értékesebb könyveit és házi fölszereléseit összehalmozta, s Tordán biztonságba helyezte. A szomorú események kimenetelével csak maga akart szembenézni.” (463.)

Uzoni Fosztó István is több alkalommal megjelenik mint történelmi szereplő. A Torockószentgyörgyön történetekkel kapcsolatban értékes adatot olvashatunk. „E levéllel előkészítve Domokos Ferenc, a ferencesek főnöke, és Török nevű ferences testvér szeptember 20-án elmentek az odavaló unitárius paphoz, Uzoni Fosztó Istvánhoz, s ott a misszionárius nevében ezt mondták neki: A tisztelendő misszionárius testvér meghagyja Kegyelmednek, hogy holnap jó reggel a falu piacán emeljen szószéket, és a maga hallgatóit, ő tisztelendősége szent beszédének meghallgatására oda rendelje ki, s maga is jelenjék meg. Erre a pap így válaszolt: Nem lévén joga arra, hogy nekem rendelkezék, tehát az engedelmesség kötelezettsége is önként elesik. Különben is nem szokása a bevett unitárius vallásnak a piacon szószéket emelni, s a népet Isten igéjének meghallgatására odacsóditani, mivelhogy ez a nép nem kényszerűségből, hanem jószántából híve Krisztusnak. Itt, e hazában harangszóval szokták a híveket istentiszteletre összehívni. Ezért ő ezt a törvénytelen megbízást még a szomszédjával sem közölte.” (464.)

Uzoni Fosztó István történetírói küzdelmeiről és haláláról ekként számolnak be utódai. Kozma Mihály így ír: „Mindezt [Szentábrahámi L. Mihály életrajzát – KJ] amikor néhai Uzoni István méltó szavakkal készült lefesteni, tolla cserben hagyta, mert, ahogy maga bevallotta, nem tudta, hol kezdje, mely csapáson folytassa, és hogyan fejezze be az ő méltatását. Ekkor még lett volna ideje e nagy férfi megörökítésére, de később halála e tervét dugába döntötte, s még csirájában elfojtotta” (699.). Bartók János pedig szűkszavúan a tordai unitárius templom 1721-ben történt elvétele eseményeinek szívszorító ismertetése közben számol be Uzoni haláláról („A folytatás hiányzik, mivel ennek a műnek az íróját, Uzoni Fosztó Istvánt 1778. január 22-én elragadta a halál. Temetése január 25-én volt”) (289.).

Kozma Mihály²⁵ nagyon sok helyen megjelenik szereplőként is: néha szerényen háttérbe húzódva,²⁶ néha szemtanúként,²⁷ néha hivatását végző diákként, papként (pl. Agh István fiának temetésén mondott beszéd),²⁸ néhol a történetírói

²⁵ Vigyázni kell, mert több Kozma Mihályról is említés történik a műben. Kozma Mihály tordai diák nem azonos sem id., sem ifj. Kozma Mihállyal – „[1722.] December 6-án, egy vasárnap, Sinfalván Toroczkai asszonyoság öméltóságánál istentisztelet folyt. Egy tordai diák, Kozma Mihály prédikált azon ige alapján, hogy: Beati qui lugent. 'Boldogok, akik sírnak.' (Mt 5,4) Ez alkalommal a jezsuita Bernád titokban az ablak alatt hallgatózott. Végét sem várta a prédikációnak, hanem egyszerűen váratlanul berontott a házba, és az istentiszteletet meg a könyörgést, acsarkodó fenyegetőzéssel közbekiabálva, megakasztotta. Erre őt az asszonyok szoros gyűrűbe fogták, s csúnyán elbántak volna ezzel az izgága emberrel, ha Toroczkai úrasszony ebben őket meg nem akadályozza. Azonban a jezsuitát tiltakozva figyelmeztette, hogy többé az udvarára törvénytelenül be ne rontson, mert ha ebből valami váratlan kellemtelensége támad, magára vessen. Azt mondják, Bernádnak pirulást nem ismerő arcán ez egyszer a lelkiismeret furdalásnak némi nyomai mutatkoztak.” (489.)

²⁶ „én Kozma Mihály, azonban nem mentem ki, hanem egy sarokban meghúzódva figyeltem.” (394.)

²⁷ „Amiképpen a tizenkét apostol közül az egyik kiugrott, majdnem hasonló eset történt a hat megidézett egyikével, Sárosi Györggyel is. Ő jelen volt az összejöveteleken és tanácskozásokon, amiket nekem, Kozma Mihálynak, szentlászlói papi házamnál a templom visszafoglalásának tárgyában több alkalommal tartottak...” (396.) Egy másik példa: „E rendelet és kormányászéki meghagyás következtében 1764. április 16-án, az Állandó Táblától kiküldött biztosok, úgymint a katolikus Csapai László és a református Botos Sámuel által, Sándor Ferenc, [KJ III/I 338] a katolikus egyházkör főesperese, három más plébános, birtokosok, úgyszintén a Szeredaiak, unitárius részről pedig Iszlai István, köri felügyelő gondnok és Nagy Zsigmond, valamint az unitárius egyházkör esperese, Sala Mihály és jegyzője K[ozma] M[ihály] jelenlétében a templom a maga tartozékaival együtt a katolikusoknak átadatott.” (398.)

²⁸ „Templomszentelő beszédet mondott Kozma Mihály köri esperes Haggeus 2,9 alapján...” (403.) „De ez az öröme [t.i. Agh István püspöknek – KJ] sem volt zavartalan. István nevű fiát, ki a Királyi Táblán szintén fölesküdt íródeák és jegyző volt, jó igyekezetéért és engedelmes, szelíd magaviseletéért mindenki szerette [KM III 538], s jó reménységgel néztek jövője elébe. Ő amikor 21 éves korában a marosszéki Sáromberke község közelében a Maroson át akart kelni, lovastól a vízbe bukott és belefúlt. A vízből kihúzták és a sáromberki papnak, a református egyházkör jegyzőjének házához vitték, majd innen átszállították az iklandi unitárius eklézsiába. Itt, miután a marosi unitárius egyházkör jegyzője, K[ozma] M[ihály] Jón 2,4–5, alapján elbúcsúztatta, tiszteességgel eltemették az iklandi temetőbe. Sírját hittestvére, Csiki István a következő fölírással jelölte meg: Viator vani et vide! Stephanus Agh junior sub bona spe egressus, vix milliare progressus, ab unda Marusii oppressus. Anno aetatis XXI. Suffocatus, hic jacet tumultus. Disce viator: nescit homo finem suum Anno 1768. 4a Xbris. 'Jöjj, utas és lásd meg! Ifjabb Agh István jó reménységgel kiindulván, alig egy mérföldet haladván, a Maros hullámától elnyeletvén 21 éves korában megfulladt. Itt fekszik eltemetve. Tanuld meg utas: ember nem tudja, mi vég vár reá! 1768. december 4.’” (725.)

feladat nehézségeivel küzdve. („Azért én sem kecsegtethetem magam azzal, hogy Uzoninak meghiúsult tervét föltámaszthatom, s Szentábrahámiról hű képet festhetek. Bevallom, képtelen vagyok ekkora föladat megoldására.”) (699.)

E hatalmas munkába mindvégig érződik a continuatorok személyes jelenléte. Éppen ez az, ami történeti forrásértékén túl élménnyé teszi a kötetet. A sine ira et studio elvére való törekvés mellett nagyon is hangsúlyt kap a személyes küzdelem, sors, fájdalom.

Milyen történelemkép bontakozik ki e kötetből számomra? Az eddigiekből is érzékelhető, hogy a szerzők történetírói módszere nem zárt módszertanon alapul. Tekintsünk úgy erre a kötetre, mint olyan történetírásra, ami a történeti szubjektivitásra, az unitáriusok sorsában személyesen osztozó, egyháza sorsát átélő és alakítani próbáló értékvezérelt reprezentációra építve mutatja be a 18. századi Erdély és az unitáriusok akkori jelenét és múltját.

Az előtérben a mikrotörténeti színpad jelenetei zajlanak. A nagy mennyiségű forrás, adat részletes betekintést nyújt a 18. századi államigazgatás, jogrendszer működésébe (375.), az emberi konfliktusokba. Számptalan apró példája jelenik meg a gyarlóságnak, a hitelhagyás személyes és szükségszerű (megélhetés, életben maradás) konfliktusainak, a kitartásnak, a hősiességnek, hithűségnek is (kiemelném Váró Mózes levelét a hitében megingó Gáll Józsefhez [447–449.]). Betekintést kapunk a 18. századi írásbeliség és szóbeliség rétegeibe, a politika működésébe és mindennapi félelmek, hiedelmek világába.

A háttérben, a kulisszák mögött azonban a történelem mikrofolymatai zajlanak, mint Tom Stoppard híres művében, amelyben Rosenkrantz és Guildenstern szempontjából mutatja be a helsingőri várban játszódó tragédiát, Hamlet történetét. A történelem mellékszereplőinek nézőpontjából látjuk a történelem nagy folyamatait. Néha belelátunk a nagy színjátékba, néha csak hírt hallunk róla. Az erdélyi unitárius egyháztörténet olvasása közben is olyan érzésünk van, mintha a történelem nagy folyamatai valahol a messzi távolban játszódnának. A makrotörténet a színpad mögött zajlik, a színpadon pedig az erdélyi unitáriusok tragédiáját látjuk. Egy hosszabb – talán szemléletes – példa az 1763. év eseményeiről ennek illusztrálására:

„A mi szent királyi Fölségünk, Mária Terézia és Frigyes porosz király közt a háború hat évig húzódott. E háborúra az unitárius papság is különös vetélkedéssel hozta meg alattvalói áldozatát. Végre az 1763. év véget vetett a háborúnak és meghozta az áldott békességet. Ez alkalommal március 14-én egy Bécsből küldött kegyelmes leiratban elrendelték, hogy egész országszerte buzgó hálaadást küldjenek Istenhez. E leirat mását március 24-én közölték Agh István unitárius püspökkel, ő meg körlevélben, a megszokott közlési módon, tudtára adta összes

papjainak. Ennek következtében az unitáriusok hűséges népe nagy buzgósággal adott hálát az Atyaistennek, a közbenjáró Jézus által, hogy a keresztény fejedelmek közt létrejött a béke. Kérték egyszersmind Istent, engedje meg jóságosan, hogy e békesség mézét ők is élvezhessék. De amiképpen a békesség királya és ura azt ígérte, hogy az igazi lelki béke virága csak az üldözések közepette fog kinyílni, Jn 14,27 és 16,33., azonképpen már olyan a világ szokása, hogy külső béke idején Krisztus hú tanítványainak belső békéjét külső üldözések közepette engedi kihajtani, a belső béke pedig csak külső változások és háborúk idején tud ideig-óráig fölragyogni. Ezért valaki ezt a kívánságát fejezte ki: Adj, Istenem, háborút a fejedelmeknek, hogy nekünk békét hagyjanak! Amikor megnyugszik az ország, akkor kezd az üldözés következtében megzavarodni a vallás.

A császári és királyi udvarban ugyanis elhatározták, hogy Erdély Nagyfejedelemségben egy különleges határőrségi gyalogos és lovas katonaságot állítanak föl azon célból, hogy azt, egyrészt saját maguk és a haza hasznára, másrészt, alkalomadtán a belső béke megőrzésére s az egész birodalom védelmére használják föl. Azért (mondja a király az 1764-ben kiadott Regulatorum, rendszabályzat bevezetőjében), hogy e kegyelmesen magunk elé tűzött kettős célt elérhessük, szemünket mindenekelőtt, a székelyek nemzetére fordítottuk, mint akik saját alkotmányukból kifolyólag már ősidők óta, kezdettől fogva született katonák, s dicsőségük, melyet a régi időkben vitézségükkel vívtak ki, általánosan ismeretes. E katonaság föllállítása végett Siskovics tábornok, továbbá gróf Bethlen Miklós, fejedelemségi főbiztos, valamint gróf Lázár János, december hónapban Csíkba érkeztek, s a legfőbb elhatározást kezdték foganatosítani, mire a királyi parancs és tetszés ellenére, 1764. január 7-én Madéfalván megtörtént a székelyek lemészárlása.” (443–444.)

A távolban folyó háborút követő béke, a jó császár, a messi császári és királyi udvar, ahonnan csak végrehajtandó rendeletek, parancsok jutnak el Erdélybe. A történelemelméleti bölcselkedés fájdalmas végeredménye az ironikus, szarkasztikus sequencia és az eseménysor végkifejlete a madéfalvi veszedelem. A 16. századi unitárius aranykor híres emblémájának felirata szerint a háborúból béke, a békéből jólét, bőség származik (Ex bello Pax, ex pace ubertas).²⁹ A 18. századi kívánság szerint „Adj, Istenem, háborút a fejedelmeknek, hogy nekünk békét hagyjanak!” Nem várnak nyugalmat sem a háborútól, sem a békétől.

A távoli kulisszák mögött zajló események az erdélyi városok, falvak lakóit, a mellékszereplőket a tragédiába sodorják. A jó király és az unitáriusok életét

²⁹ ENYEDI György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című műve 1598-ban Kolozsvárott megjelent kiadásának címlapján található az embléma.

meghatározó irányító akarat is távol van. A történetben csak a közvetítő szereplőket (katolikusok, jezsuiták, misszionáriusok, világi politika szereplői) látjuk, akik „Hány tervbe belefogtak az unitárius egyház lerontására, vallásuk kiirtására, micsoda eszközöket alkalmaztak hol nyíltan, hol alattomban, mindezt, ha emberek és angyalok nyelvén szólnék is, elmondani nem tudnám” (5.). Az unitárius történelmi tudatban és a sérelmi politika érvrendszerében is megjelenő 16. századi „aranykor” képe élesen szemben áll a 18. századi szenvedések ábrázolásával.

Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének e hatalmas kötete nem letisztult, befejezett történetírói munka, hanem annak a történetírói heroikus küzdelemnek a folyamatát mutatja, amelyben a közösségi és személyes emlékezet történeti narrációvá válik. A források sokfélesége, a rendezőelvek (kronológia, tematika), valamint az ezekre épülő formális szerkezet (könyv, fejezet, szakasz) kavargó dinamikája feszültséget teremt, amelyet a kötet bevezetőjének irodalmi műfajmeghatározása foglal keretbe. E szerint a munka az unitárius egyház siralma (3.). A történeti narráció irodalmi és liturgiai analógiája, archetípusa a lamentáció (siralom, panasz). A lamentáció műfaja és az *Előszó* bevezetésében idézett bibliai szöveg (Jer 9) egyszerre kapcsolja össze a történelem rétegeit, a közösséget és egyént. Ez teszi lehetővé, hogy a történetíró egyszerre szóljon közössége és saját nevében is.

Végül a kötet fordítójáról és szerkesztőiről. A kötetet fordító Márkos Albert munkájáról a szerkesztők által összeállított *Útmutató az Olvasónak* című részben olvashatunk a fordítói tevékenységet méltató megjegyzést. „Ez a heroikus teljesítmény nemcsak az unitárius egyház történetében, de a 20. századi fordításirodalomban is kiemelkedő. A rendkívül bonyolult szerkezetű teológiai, olykor körmondfont jogi, máskor meg barokkos, több soros körmondatokat gyönyörű, mívés magyarsággal adja vissza.” De „heroikus teljesítmény” volt a jelen kötet szerkesztőinek munkája is. Elkészítették a Kozma Mihály-féle kolozsvári kézirat öt kötetének áttekintő, részletes tartalomjegyzékét (835–967.), 273 (!) oldal mutatót (Személynévmutató, Helynévmutató, Az unitárius zsinatok hely szerinti mutatója, Az unitárius zsinatok időrend szerinti mutatója, A tárgyalt művek szerzők szerinti mutatója, A tárgyalt művek cím szerinti mutatója). Ötvenoldalas képanyag illusztrálja az egyháztörténeti kézirat jellemzőit. Összevetették az egyháztörténeti szöveggyűjteményben található szövegeket, azonosították és feloldották a hivatkozásokat. Néhány jegyzet egy-egy filológiai tanulmánnyal veledzik (688.). Nagy tisztelet és köszönet illeti őket, a fordítót és szerkesztőket mint continuatorokat. Reméljük lesz erejük a hiányzó VIII. fejezet kiadására is. A kiadók és támogatók segítsék továbbra is munkájukat.

A Securitate az unitárius levéltárban, avagy hogyan cserélt gazdát egy hagyaték 1963-ban

Kelemen Lajos alakja újra és újra felbukkan a magyar művelődés- és művészet-történettel foglalkozók körében. 2017-ben, illetve 2018-ban Sas Péter gondozásában két kötetben jelent meg a legendás történész, levéltáros *Naplója*.² (Az első kötet 2018 tavaszán, a második 2019-ben hagyta el a nyomdát, a kiadó mindkét kötetet visszatartotta.) Lapunkban Gaal György közölt alapos recenziót a Kelemen-feljegyzésekről.³ A *Napló* ugyan bővelkedik unitárius vonatkozásokban, az ezekre utaló jegyzetek azonban nem minden esetben eligazítóak, de ilyen mennyiségű szöveg egyszemélyes gondozása esetében a hibák elkerülhetetlenek. Tanulmányunk egy korábbi írásunk⁴ átdolgozása, amelyben nem Kelemen Lajos *Naplóival*, hanem egykor az unitárius levéltárban őrzött hagyatékának történetével foglalkoztunk. 1963. július 29-én hivatalos utasításra a hagyatékot az Állami Levéltárba szállították, mindez a Securitate hathatós közreműködésével történt. A Securitate bukaresti levéltárának dokumentumait fellapozva új információkhoz jutottunk. Az egyház és a Securitate roppant bonyolult kapcsolatrendszerére nem térhetünk ki, ezt megtette Pál János kiváló kötetében.⁵ Tanulmányunkban csak a tárgykörül választott kérdésre összpontosítottunk eltekintve a tágabb összefüggések vizsgálatától. Az ún. Csifó-csoport és Kiss Elek unitárius püspök

¹ KOVÁCS Sándor (1968) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének docense (unitárius szakirány), a MTA külső köztestületi tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagja. 2010–2018 között a *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* szerkesztőbizottsági tagja volt. 2009 óta a *Keresztény Magvető* főszerkesztője.

² KELEMEN Lajos, *Napló I. (1890–1920)*, s. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017). Uő, *Napló II. (1921–1938)*, s. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018).

³ GAAL György, „Napló I. (1890–1920), sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 871 p.”, *Keresztény Magvető* 125, 2. sz. (2019): 223–232.

⁴ KOVÁCS Sándor, „Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának államosítása”, *Erdélyi Múzeum* 75, 4. sz. (2013): 108–124.

⁵ PÁL János, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017).

megfigyelési iratcsomóiban több adatot találtunk Kelemen Lajos személyi levéltáráról, hagyatékáról is.⁶ Sas Péter szerint „a dokumentum-korpusz pontosan nem tudható részét még életében helyezte el” Kelemen Lajos az unitárius egyház levéltárába, a hagyaték pedig az egyház levéltárából két alkalommal, 1963-ban és 1965-ben került az állami levéltár kolozsvári részlegére.⁷ Célunk az, hogy írásunkban szóra bírjuk a „legendák ködébe és hallgatásba burkolózott”⁸ Kelemen-hagyatékot.

Kelemen Lajos halála és temetése a Vallásügyi Hivatal és a Securitate iratainak tükrében

A romániai egyházakat felügyelő Vallásügyi Hivatalban (Departamentul Cultelor, a továbbiakban Vüh)⁹ 1963. augusztus 7-én iktatták a Kelemen Lajos halálára és temetésére vonatkozó egyoldalú jelentést.¹⁰ Alexa Augustin, a tartományi megbízott helyettese a Vüh-höz küldött jelentésében beszámolt arról, hogy július 30-án (sic!) nyolcvanhat éves korában elhunyt Kelemen Lajos, az unitárius egyház főgondnoka. Temetésére augusztus elsején, a város temetőjében (în cimititul oraşului) került sor. A gyászszertartást a Kossuth utcai unitárius templomban dr. Kovács Lajos¹¹ és dr. Kiss Elek¹² végezték. Az elhunyt érde-

⁶ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (a továbbiakban ACNSAS) Fond Informativ I. 235729. vol. 1–3, I. 235725. vol. 4–5., Fond Rețea R. 301671.

⁷ Sas Péter, „Kelemen Lajos és naplója”. *Keresztény Magvető* 113, 1. sz. (2007): 79.

⁸ Uo.

⁹ A Vüh nem felügyelte, hanem irányította az egyházakat, gyakorlatilag mindent a hivatalnak kellett jóváhagyni, teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni mi minderről dönthetett a Vüh: az egyházi költségvetés és költségvetés-módosítása; az egyházközségi, egyházköri, zsinati és főtanácsi választások időpontjának jóváhagyása és a megválasztottak „elismerése”; a tervezett elektromos áram és fűtőanyag fogyasztásának jóváhagyása; a külföldi hittestvérek látogatásának jóváhagyása; a lelkészek kinevezése, áthelyezése; ingatlanok vásárlása, eladása; az Egyházi Képviselő Tanács ülései időpontjának jóváhagyása; a főpásztori körlevelek sokszorosításának jóváhagyása; a közérdekű lelkészértekezleti témák jóváhagyása; a lelkészképző tanfolyam jóváhagyása. A sort a végtelenségig folytathatnánk, csupán azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy az egyház mozgásterét milyen szűk korlátok közé szorították.

¹⁰ Departamentul Cultelor Direcția de Studii. Dosar nr. 90. vol. 13. 1963. Raport în legatură cu decesul curatorului general prof. Kelemen Lajos. (Jelentés Kelemen Lajos professzor unitárius főgondnok haláláról)

¹¹ (1909–1994) teológiai tanár, főjegyző, 1971 után püspök.

¹² (1888–1971) püspök.

meit Darkó Béla¹³ és Ferencz József¹⁴ méltatták. A Történelmi Intézet részéről Bodor András¹⁵ és Dani Ioan [János]¹⁶ beszéltek, a temetőben Sebe Ferenc¹⁷ végezte a szertartást. A Vüh részéről Alexa és a rajoni megbízott, Mărcuş Ioan vett részt. A történelmi egyházak képviselői mellett mintegy ötszázan kísérték a gyászmenetet a temetőbe. A résztvevők többsége idős ember volt, Kolozsvár összes egykori grófja és bárója ott volt a temetésen – jegyezte meg a jelentésíró.¹⁸ Sem a résztvevők, sem a szónokok beszédében nem észleltek semmi rendkívülit. Teofil Herineanu,¹⁹ Kolozsvár ortodox püspöke annak ellenére, hogy értesítették ez eseményről, nem vett részt a temetésen. Ezt némelyek kommentálták. A megbízott – mint írta – utólag felkereste a püspököt, aki szabadkozott, hogy sajnálatosan megfeledkezett a temetésről.

Alexa Augustin augusztus 2-án keltezett jelentése meglehetősen sok pontatlanságot tartalmaz, valószínű, hogy bukaresti felettesei a temetést követő napon már várták jelentését, és ezért utasította augusztus 2-án reggel telefonon dr. Szathmáry Jánost,²⁰ hogy készítsenek egy összefoglaló beszámolót, amiben röviden ismertessék a templomban és a temetőben elmondott beszédeket. Az utasítás utolsó mondata megérdemli a szó szerinti idézést: „Tekintettel arra a magas egyházi tisztségre, amelyet az elhunyt betöltött és az impozáns temetésre, megfelelő beszámolót kíván a Vallásügyi Hivatalhoz felterjeszteni...”²¹ A román nyelvű tájékoztatót dr. Kovács Lajos főjegyző még aznap elkészítette. Ez némiképp eltér az Alexa Augustin által írottaktól, pontosabb, részletesebb annál. Kovács Lajos beszámolója így summázható: a főjegyző imádsága után Kiss Elek püspök Máté evangéliuma 20. részének 28. verse alapján prédikált, kiemelve a múltat kutató tudós erényeit, az ifjú kutatók iránt tanúsított önzetlen segítőkészségét, szerénységét, szorgalmát és az unitárius egyházához való töretlen hűségét. Szolgálataiért a Román Népköztársaság Kormánya is kitüntette – foglalta össze a püspök prédikációját a főjegyző.

¹³ (1909–1969) marosvásárhelyi esperes-lelkész.

¹⁴ (1901–1988) főgondnok.

¹⁵ (1915–1999) történész, műfordító, egyetemi tanár.

¹⁶ (1923–2005) levéltáros, történész.

¹⁷ (1915–2000) esperes, majd közigazgatási tanácsos.

¹⁸ Uo. „... ca o remarcă au participat aproape toate familiile de foști baroni și conți din orașul Cluj.”

¹⁹ (1909–1992) görögkatolikus pap, 1949-ben az ortodox egyház papja lett.

²⁰ (1919–1995) jogtanácsos.

²¹ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGYLt) 1068/926. sz. 246.

A szülőváros, Marosvásárhely nevében Darkó Béla esperes búcsúzott, ő az elhunyt emberségét és demokrata lelkiségét hangsúlyozta beszédében. Ferencz József, a kolozsvári eklézsia egykori gondnoka az Unitárius Kollégium egykori tanárára, a progresszív unitarizmus eszméinek hirdetőjére emlékezett. Posoni Szentmártoni Kálmán²² az őt sokat segítő munkatárstól vett búcsút.

A temetésről néhány értékes adatot őrzött meg Kiss Elek püspök *Naplója* is.²³ A püspök feljegyezte, hogy július 29-én Mikó Imre²⁴ társaságában meglátogatta a már haldokló Kelemen Lajost, majd intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról is. Még aznap Kovács Lajossal, Szathmáry Jánossal és Mikó Imrével közösen megfogalmazták a gyászjelentés szövegét, és intézkedtek 500 példányban való kinyomtatásáról is.²⁵ A Coop. Deservire-Foto 14. vállalatnak megbízást adtak a temetés legfontosabb mozzanatai lefényképezésére.²⁶ A püspök kérte fel a gyászszertartás egyházi szónokait. Szabó T. Attila²⁷ és Jakó Zsigmond²⁸ július 30-án közölték, hogy a történészek nevében beszélő személyről ők

²² (1879–1968) iskolaigazgató, tanár.

²³ Lásd Unitárius püspöki napló VI. füzet 1961. III. 21-től 1963. december 14-ig. 162–165. MUEKGyLt.

²⁴ (1911–1977) író, Kelemen Lajos halála után főgondnok.

²⁵ A gyászjelentés szövegét Mikó Imre véglegesítette.

„Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa mély megrendüléssel tudatja, hogy nagyernyei Kelemen Lajos egyházi főgondnok, történettudós, nyugalmazott múzeumi és levéltári főigazgató, a Román Népköztársaság I. osztályú munkaérendjének tulajdonosa, a Magyar Tudományos Akadémia tagja életének 86. évében, hosszas betegség után 1963. július 29-én elhunyt. Az elhunytban nemcsak az unitárius tanárt, felügyelőség gondnokot és főgondnokot gyászoljuk, mert munkássága az egyházi kereteken, sőt az országhatárokon is túlnőtt. Egyházunk főgondnoka az erdélyi múlt élő forrása volt, aki páratlan gazdagságú tudását hosszú élete folyamán önzetlenül osztotta meg embertársaival, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Egyformán sütött mindenkire, mint a nap az égen. Egymaga egész levéltárat kitevő történelmi okiratokat gyűjtött össze és több nemzedéket tanított a haladó hagyományok tiszteletére, hazaszeretetre, emberségre. Tudása tanítványaiiban él tovább és mi mindnyájan tanítványai voltunk. Halálát családjá, tisztelőinek és barátainak széles köre gyászolja, akik életének értelmét az evangélium szavaiban látják: »Az embernek fia nem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon.« Máté 20,28.

Temetése augusztus 1-én du. 4. órai kezdettel lesz a Kossuth Lajos utcai unitárius templomból, ahonnan földi maradványait kikísérjük a Házsongárdi temetőbe és családi sírkertjében helyezük örök nyugalomra.

Kolozsvár, 1963. július 29. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa.”

²⁶ Az elkészült fotók közül a püspök 12 db-ot kiválasztott, és azt saját irodájában őrizte. Lásd MUEKGyLt. 1068/926. (A fényképek nincsenek meg, csak az átadásukat igazoló irat.)

²⁷ (1906–1987) nyelvész, nyelvtörténész, irodalomtörténész.

²⁸ (1916–2008) történész, egyetemi tanár.

gondoskodnak. A sírnál Sebe Ferenc esperes beszéde után a Román Tudományos Akadémia nevében Dani János, a kolozsvári Történeti Intézet nevében dr. Bodor András búcsúzott.²⁹

Mi is történt tulajdonképpen Kelemen Lajos temetésén? A kérdés egyáltalán nem költői, és szorosan összefügg a Kelemen-hagyaték sorsával. Kiss Elek püspök temetési beszédét nem találtuk meg hagyatékában, így annak tartalmára csak a temetés után készült jelentésekből következtethetünk, ezek pedig azt sugallják, hogy Kolozsvár értelmisége megbotránkozott azon, hogy a püspök hetet-havat összehordott, mindenről beszélt, a saját érdemeit felettébb kiemelte, csak éppen az elhunyról nem szólt.

Nemcsak a Vallásügyi Hivatal, hanem a Securitate is figyelemmel követte a temetést, és azt, amit ezzel kapcsolatosan mondtak. A felekezetekért felelős kolozsvári „iroda” vezetői, elsősorban Onac Ioan főhadnagy megpróbált minél több információt összegyűjteni a Kelemen Lajos halálát követő időszakról. Az általunk ismert első jelentés 1963. augusztus 12-én a Debreczeni Lászlót³⁰ és Szabó T. Attilát figyelő „Szabo Bela” fedőnevű informátortól származik.³¹ „Szabo Bela” ügynöknek Debreczeni a következőket mondta (a jelentés román nyelven készült): „Kelemen Lajos nem volt a jelenlegi rendszer embere. Amikor 1947-ben hazatértem a hadifogságból, Kelemen Lajos így jellemezte az új rendszert: olyan, mint az Isten, semmi mást nem fogad el, csak a dicséretet. Nemsokára magam is beláttam, igaza volt Kelemennek. Úgy érzem magam, mint a partra vetett hal.”³²

A temetésén az unitárius püspök – folytatta a jelentésíró – elkövetett egy nagy hibát. Prédikációjában elmondta, hogy Balogh Jolán, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, ő [Debreczeni] és Bodor András az elhunyt tanítványai. Ennél is nagyobb veszély számukra az, hogy a püspök kipredikálta, hogy ők [Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond és Debreczeni László] átadták Kelemen kéziratot hagyatékát az unitárius egyháznak. Mindezt titokban tették és álmukban sem gondoltak arra, hogy a szószékről kipredikálják. Kelemen Lajos egész életében naplót vezetett – folytatta a jelentéstevő – ezt is a püspökségen őrzik. Kelemen élete utolsó éveiben elkészítette önéletírását, a kézírata Debreczeninél volt, de erről senki

²⁹ A beszédek közül csak a Bodor András szövege áll rendelkezésünkre, ezt a függelékben közöljük.

³⁰ (1903–1986) építész, művészettörténész.

³¹ ACNSAS Fond Informativ, Dosar individual privind pe „Steopan Victor” I. 235729 vol. 2. 329–330.

³² Uo. 329.

nem tud – írta az ügynök, majd azzal folytatta, hogy ezt Debreczeni elkezdte lemásolni.

„Szabo Bela” jelentése alapján Onac Ioan megkezdhetette a Kelemen-hagyaték „feltárására” irányuló akciót. Az informátornak meghagyta: derítse ki, mi célból másolta le Debreczeni Kelemen önéletírását, milyen kéziratok kerültek az unitárius püspökhöz, illetve ha lehetséges, szerezze meg az önéletírást. Mi célból tulajdonították el a Kelemen-hagyatékot, és ki volt a kezdeményező?

Az ügynökjelentéshez fűzött intézkedési tervben két unitárius ügynök neve is felbukkan: „Alexa”³³ és „Adalbert”.³⁴ A tervben foglaltaknak megfelelően a főhadnagy elkezdte begyűjteni az információkat. Augusztus 22-én „Alexa” Kiss Elek püspökről jelentette,³⁵ hogy hazatért szülőfalujában (Medeséren) töltött nyári pihenőszabadságáról, meglátogatta a nagybeteg Kelemen Lajost, majd intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról. A temetésen az informátor nem észlelt semmi rendkívülit a püspök beszédében, bár nagyon sokan neheztek a prédikációért. „Alexa” szerint sem volt szokványos temetési beszéd, hiszen a püspök Gyulai Zoltán³⁶ kristályfizikai és kristálynövesztési elméletéről beszélt, illetve a 20. század spirituális és tudományos eredményeiről, Schneller Istvánról, Böhm Károlyról, Szádeczky Lajosról és másokról. Aztán önmagát dicsérte, kiemelve azt, hogy mind Kelemen Lajos, mind pedig ő sokat adtak az unitárius egyháznak, azaz sok anyagot összegyűjtöttek az unitarizmus történetével kapcsolatosan. (Sokan azt mondták, hogy ez öndicséret volt, nem is lett volna helye a temetési beszédben.) A „forrás” nem emlékezett arra, hogy a püspök beszédében említést tett volna bármiféle dokumentumokról. Amúgy a püspök sok kéziratot gyűjtött össze, főként önéletírásokat idős lelkészekről és lelkésznékről, ezeket az íróasztalában tartja. A jelentés további része Kiss Elek tevékenységéhez kapcsolódik. Az intézkedések „Adalbert” ügynök megbízatásáról rendelkeznek,

³³ „Alexa” ügynököt 1959-ben szervezte be a Securitate. „Alexa” majd „Ambrus Géza” fedőnéven jelentett. Iratsomói száma: (Fond Informativ) I. 235718. (összesen 11 lap.) Fond Rețea R. 187947. vol. 1. (összesen 272 lap.), R. 187947. vol. 2. (összesen 397 lap.) Megfigyeltetéséről lásd a Csifó-csoport (Fond Informativ) I. 235729. vol. 5-t, amely kiváló vallásoktatói és szervezői munkájára reflektál az 1950-es évek első feléből.

³⁴ „Adalbert” ügynököt 1958-ban szervezték be, „Adalbert” és „Scripologul” fedőnéven jelentett. Iratsomójának száma: (Fond Rețea) R. 301671. (összesen 423 p.) Megfigyelési iratsomói a Csifó-csoport iratai között vannak. Az (Fond Informativ) I. 235725. vol. 8. jelzetű iratsomó (összesen 69 lap) irodájának lehallgatási anyagát tartalmazza. A (Fond Informativ) I. 235725. vol. 5. (112 lap) is vele kapcsolatos jelentéseket tartalmaz az 1958–1965 közötti időszakból.

³⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 331–332.

³⁶ (1887–1968) unitárius vallású fizikus, egyetemi tanár.

feladatául tűzik ki, állapítsa meg, milyen jellegű életrajzokat is gyűjt valójában a püspök. A begyűjtött adatok alapján újabb intézkedéseket foganatosítanak.

Augusztus 25-én „Szabo Bela” kiegészítette a korábbi jelentését.³⁷ Ezt elolvastva kiderül, hogy Kelemen Lajos legközelebbi tanítványai, a magyarországi (Balogh Jolán) illetve kolozsvári értelmiség elitjéhez tartozó neves tudósok (Bodor, Jakó, Szabó T., Debreczeni), feltétel nélkül bíztak az unitárius egyházban. Debreczeni el is mondta, hogy bár tudták, hogy az érvényben levő törvény értelmében a hagyatékot a Román Akadémiának kellett volna átadni, megőrzését mégis az egyházra bízták.

„Lazar Ioan” informátor augusztus 26-án Stan Mihalache hadnagynak elmondta, hogy sokan és sokat kommentálják a temetésen elhangzott beszédek, mind az egyházi, mind pedig a világi felszólalóké.³⁸ Kiss Elekről megállapították, hogy szenilis, prédikációjában mintha a vásárra gyűlt sokaságnak (bílci) beszélt volna. Az egész város tudta, hogy az elhunyt már sok évtizede összeveszett Istennel és az egyházzal, a püspök Kelemen Lajost mégis az egyház oszlopának nevezte, ez több volt, mint nevetséges. Csak „Lazar Ioan” ügynök jelent arról, hogy a temetőben Kelemen sírjánál teljesen váratlanul és a szervezők tudta és beleegyezése nélkül felszólalt Ladó Lajos,³⁹ az ügynök szerint egy lecsúszott, részeseges alak, nem kellett volna ezzel tetézni a temetés során történt baklövéseket – fejezte be jelentését az ügynök.

„Szabo Bela” ügynök szerint hasonló módon nyilatkozott Szabó T. Attila, aki felettébb kellemetlenül érezte magát, mert a püspök Kelemen Lajosból egy nagy unitáriust kreált. „Kelemen nagy magyar volt, az erdélyi magyarság kiemelkedő személyisége, de Kiss Elek egy szót sem szólt az erdélyi nemzeti misziójáról.”⁴⁰ Az ügynök Szabó T. Attilának az erdélyi magyar kisebbség helyzetéről alkotott véleményét tolmácsolta.⁴¹ Az ügynök Debreczenivel is találkozott, így róla is jelentett. Debreczeni Szabó T. Attilától hallotta, hogy a Kelemen-hagyaték utolsó része is bekerült az unitárius egyház levéltárába, és hogy Erdő János (1913–1996), az új levéltáros átvette a teljes hagyatékot. Debreczeni augusztus 23-ával kapcsolatosan kijelentette, hogy a legjobb lenne, ha esne az eső, akkor nem kellene felvonulni. „Ha szép idő lesz, teljesítenem kell kötelezettségem az ördög előtt.”⁴² „Szabo Bela” informátor jelentései alapján aligha nevezhető jóin-

³⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 333.

³⁸ Uo. 336.

³⁹ (1907–1964) autodidakta író, szerkesztő.

⁴⁰ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 2. 334.

⁴¹ Uo.

⁴² ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 155.

dulatú besúgónak. A tartótiszt kijelölte az újabb feladatokat: állapítsák meg, pontosan mit tartalmaz Kelemen Lajos irodalmi hagyatéka, ki és mikor adta át az unitárius egyháznak. Az intézkedések sorában újból felbukkan „Adalbert” neve, az ő feladata lett volna a levéltárban található Kelemen-hagyatékról jelenteni, de úgy látszik, a tartótiszt elsősorban „Alexa” informátort dolgoztatta.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Kelemen Lajos ravatalánál elhangzott, meglehetősen összefüggéstelen, csapongó prédikáció (az unitárius egyház oszlopaként beállított Kelemen Lajos, a huszadik század első évtizedeinek szellemi forrongása, a kristályelmélet stb.) nem nyerte el a gyászoló gyülekezet egy részének tetszését. A püspök kedvenc témáját, az atomelméletet és a kristályfizikát taglaló, önmaga szerepét exponáló beszédében talán akkor követte el a legnagyobb hibát, amikor a Kelemen-hagyatékok gondozóit és letétbe helyezőit kellemtelen helyzetbe hozta. Ugyanakkor arra is gondolhatnánk, hogy 1963-ban Kiss Elek tisztában volt már azzal, hogy egyházát behálózták és a „kipredikálással” elejét akarta venni a pusmogásnak, a háta mögötti jelentgetéseknek. Kérdés marad számunkra, hogy ez nagy fokú meggondolatlanság vagy elővigyázatosság volt, amely az egyház nehezen megszerzett pozícióit és a börtönből nemrég szabadult Erdő János levéltáros biztonságát lett volna hivatott szavatolni. A püspök túlzott lojalitását magyarázhatnánk a börtönből szabadult lelkészek sorsa iránt érzett felelősségével is, mindezek természetesen tág terét nyitnák meg az értelmezési lehetőségeknek, dolgozatunkban ezzel most nem foglalkozhatunk. Tény, hogy 1963-ban már az unitárius egyház sem volt biztonságos hely. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a Securitate Onac főhadnagy ügynökein keresztül jóval több információt kapott annál, mint amennyit a szószékről a püspök elmondott. Az sem teljesen mellékes, hogy „Szabo Bela” jelentéseit – a halott Kelemen Lajosról – hogyan használta fel a hatalom saját céljai érdekében.

A Securitate az unitárius levéltárban

Az informátorok jelentései alapján lett nyilvánvalóvá, hogy Kelemen Lajos személyi levéltára az unitárius egyház kolozsvári levéltárába került. A püspök ezt meggondolatlanul vagy jól megfontolt „elterelő hadművelet” részeként már a szószékről kihirdette. A nyilvánosan, de elhamarkodottan és botorul kimondott igazságot a Securitate informátorain keresztül szerezte meg. „Szabo Bela” és „Lazar Ioan” Kelemen Lajos szellemi örököseiről, tanítványairól és legközelebbi munkatársairól, „Alexa” pedig a püspökről és a hivatal dolgozóiról jelentett. Kutatásaink során nem volt lehetőségünk a Szabó–Debreczeni–Jakó neve fémjelez-

te csoportos megfigyelési dossziékat tanulmányozni, ezért csak az unitárius anyagban levő információkra hagyatkoztunk.

1963 augusztusában a Securitate elegendő információt gyűjtött ahhoz, hogy az unitárius egyházban dolgozó ügynökei segítségével a Kelemen-hagyaték birtokába jusson. Az időközben főhadnagyból századossá előléptetett Onac október 26-án „Alexa” informátorral találkozott, aki a rá osztott feladatoknak megfelelően a püspökről jelentett.⁴³ Jelentését azért elemezzük részletesebben, mert ez a gátlástalan karrierépítés eklatáns példája. Szeptember 26-án ülésezett az Egyházi Képviselő Tanács, a püspök az esperesekkel a renitens (többnyire motorbicikliző) fiatal lelkészek megzabolázásáról is tanácskozott. Kiss Elek óvta a fiatal lelkészeket a „tekergéstől”, mert meggyőződése volt, hogy némelyek feladata a lelkészek figyelése és feljelentése a hatóságoknál. Mindez természetesen csak mellékes része volt a tanácskozásnak. Sokkal fontosabb, hogy a püspök a börtönből 1963. február 6-án szabadult és egyházi levéltárosként alkalmazott Erdő Jánost kinevezte az egyházi központ adminisztratív tanácsosává. A résztvevők úgy gondolták – folytatta „Alexa”, hogy a kinevezés problémamentes, és azt Kiss Elek alaposan előkészítette és előzetesen megbeszélte a területi inspektorral, Hoinărescu Țepeșsel, aki azonban nem tudott részt venni az értekezleten (helyettese, Maier képviselte), és ezért nem értesült kellő időben Erdő kinevezéséről. A gyűlést megelőző napokban – írta az informátor – dr. Szathmáry János jogtanácsos ismertette Țepeșsel a tárgysorozatot, az informátornak azonban nem sikerült megtudni, hogy Kiss Elek utasította-e Szathmáryt arra, hogy a kinevezésről egy szót se szóljon az inspektornak. Hogyha hinni lehet „Alexa” ügynöknek, akkor maga Erdő sem tudott tanácsosi kinevezésének előkészítéséről. Hoinărescu Erdő János büntetett előéletére hivatkozva⁴⁴ a kinevezés bukaresti felterjesztését visszautasította, és felszólította a püspököt, hogy legalább három nevet terjesszen fel a Vallásügyi Hivatalhoz. Október 24-én a püspök hívatta Sebe Ferencet, megdicsérte román nyelvtudását, ügyvezetői készségeit stb., és felkérte a tanácsosi állás betöltésére. Sebe Ferenc neve így felkerült a tanácsosi állásra javasolt személyek listájára, és a két másik jelölttel, Rostás Dénessel és Erdő Jánossal szemben őt találták alkalmasnak az állásra. (A Vüh nem sokkal ezután megerősítette hivatalában.) A Képviselő Tanácson történtek ismertetése után „Alexa” beszá-

⁴³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 350–352.

⁴⁴ Erdő Jánost az unitárius tanárok perében a kolozsvári Katonai Bíróság 10/1962. sz. ítéletével 4 évre ítélte el rendszer elleni tevékenység vádjával. 1963 februárjában szabadult. 1971. április 28-án a Kolozsvári Katonai Törvényszék 214. számú (170/1971) ítéletével felmentette a korábbi vádak alól.

molt arról, hogy Kelemen Lajos temetése után milyen sokan kritizálták a püspököt félresikeredett temetési beszéde miatt. Ezzel kapcsolatosan, mintegy mellékesen („ha érdeklí önöket”) megemlítette, hogy a sírnál tartott beszédével mekkora sikert aratott. A temetésen résztvevők szerint Kolozsvár unitárius szónokai között őt illeti az első hely. Az október 6-án tartott egyházköri gyűlésen is többen gratuláltak beszédéért és előléptetéséért, és viccesen megjegyezték, hogy szépen halad a püspöki tisztség felé.⁴⁵

A jelentéshez fűzött feladatok és az intézkedési terv felettebb beszédek. „Alexát” utasították, hogy hogyan viselkedjen új állásában feljebbvalóival, azaz a püspökkel és beosztottaival, illetve a lelkészekkel. Az első 2-3 hétben egyáltalán ne kezdeményezzen semmiféle politikai jellegű beszélgetést, hanem tegyen úgy, mintha új feladatai elvégzésére és azok megoldására figyelne (să se arate preocupat de noile sarcini ce s-au trasat și rezolvarea acestora), ugyanakkor elemezze, hogyan viszonyulnak kollégái új beosztásához. Az intézkedési terv előírta, hogy jelenteni kell a Belügyminisztérium III. számú igazgatóságának (Belföldi Hírszerzési Igazgatóság) az informátor tanácsosi állásába való előléptetését.

A Kelemen-hagyaték ügye újabb gyanús elemekkel bővült „Alexa” 1963. november 6-i jelentése nyomán.⁴⁶ Eszerint Kiss Elek püspök jelentős önéletírás- és egyéb kéziratos gyűjteményt őriz az íróasztala mögötti szekrényében, a forrás ismeretei szerint ebben a szekrényben található:

1. Dávid Ferenc műveinek Márkos Albert⁴⁷ és Péter Lajos⁴⁸ tanárok által készített fordítása.
2. Uzoni-Fosztó latin egyháztörténetének magyar fordítása.
3. Az idős lelkészek, tanárok, pl. Kiss Sándor,⁴⁹ az elhunyt Ürmösi Károly,⁵⁰ Antónia Mihály,⁵¹ Ürmösi József⁵² lelkészek önéletírásai.

A forrás nem tud arról, hogy Kelemen Lajos hagyatéka a püspök szekrényébe került volna. Ha a püspök átvette, akkor annak a nevezett helyen kell lennie.

⁴⁵ Az ártatlan viccnek szánt megjegyzés világos jelzés az utódlás kérdését illetően. Sebét, bár többször is megfúrta Kovács Lajost, nem választották meg főjegyzőnek, és 1971-ben a püspöki széktől is elesett.

⁴⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 353–354.

⁴⁷ (1878–1949) magyar–latin szakos tanár, a kolozsvári unitárius főgimnáziumban tanított nyugalomba vonulásáig. Lefordította Kénosi–Uzoni–Kozma hatalmas, latin nyelven írott egyháztörténetét, latin tankönyvet is állított össze.

⁴⁸ (1880–1977) a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium igazgató-tanára.

⁴⁹ (1882–1973) lelkész, akadémista.

⁵⁰ (1874–1953) esperes-lelkész.

⁵¹ (1878–1971) lelkész.

⁵² (1879–1953) lelkész, egyházi író.

Az unitárius levéltárba menekített Kelemen-hagyaték, a püspök által bírt személyes jellegű iratok (életrajzok, naplók) elegendő információt szolgáltatottak az elkobzást célzó akció levezényléséhez. Onac százados azt javasolta, hogy titokban kutassák át a püspök irodájában levő dokumentumokat, de feljebbvalója, az irodavezető százados, Murărețu Constantin ezt nem hagyta jóvá, hanem utasította Onacot, értesítse, mikor lesz az ügynökkel való legközelebbi találkozás, mert azon ő is részt akar venni, hogy tisztázzák: meg tudják-e szerezni a kívánt dokumentumokat. „Alexa” a legközelebbi találkozón Erdő Jánosról jelentett.⁵³ A börtönből való szabadulás után Erdő az egyházi központban kapott állást, magaviselete megfelelő. Az ügynök néhány napja Erdőtől értesült arról, hogy Kelemen Lajos Mócoc útja 16. szám alatti lakásából annak összes kéziratát és könyvtárát az unitárius egyház levéltárába szállították tanítványai. A hagyaték egy szekrényben és néhány ládában van, de ezekkel Erdő nem foglalkozott. A szekrény be van zárva, a kulcs pedig vagy Debreczeninél, vagy Jakónál vagy Szabó T. Attilánál van. A tartótiszt az ügynöknek meghagyta, azonnal jelentse, ha az említettek közül bárki a levéltárba megy. Az intézkedések sorában szerepelt a levéltár titokban történő átkutatásának terve, amit Murărețu százados jóvá is hagyott.

„Alexa” Onackal való következő találkozására december 3-án került sor, a jelentés pedig a püspökségen tartott munkautülésre reflektált.⁵⁴ A püspök heti rendszerességgel megtartott munkautúlésein a hivatal legfontosabb problémáit tárgyalták meg. December 2-án Erdő János, aki a levéltár rendezését kapta feladatul, arról számolt be, hogy a törvényes előírásokkal ellentétben a levéltárban különféle könyveket tárolnak. Egyrészt itt helyezték el a Kelemen Lajos hagyatékából származó könyveket, másrészt itt tárolták Debreczeni László és Bethlen György (1888–1968) gróf, az Országos Magyar Párt egykori vezetőjének könyveit is. Ez utóbbiakat 1944-ben Kelemen Lajos menekítette a levéltárba, hogy megóvja a bombázástól. A gyűlésen elhatározták, hogy Kelemen Lajos könyvtárát az unitárius könyvtárba helyezik, Debreczenit és Bethlent pedig felszólítják, hogy a legrövidebb időn belül szállítsák el saját könyveiket a levéltárból. „Alexa” szerint sem a püspök, sem Erdő János nem tudott korábban a levéltárban tárolt könyvekről. A százados az informátornak meghagyta, hogy azonnal jelentse, ha a gyűlés résztvevői, különösképpen ha Erdő János megpróbálja Debreczenit vagy Bethlent értesíteni könyveik elszállíttatása tárgyában. Ugyanakkor elhatározták, hogy törvényes házkutatást tartanak a levéltárban. Azért, hogy az informátort ne dekonspirálják, egy névtelen levelet juttattak el a Tartományi Igazga-

⁵³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 353–354.

⁵⁴ Uo. 355–366.

tóságra, és tájékoztatták a hatóságokat arról, hogy az unitárius levéltárban tiltott könyveket és publikációkat tárolnak.

1963. december 4-én a Területi Igazgatóság (Direcția Regională) vezetője, Pleșița Nicolae őrnagy jóváhagyta az Onac és Murărețu által összeállított referátumot és javaslatokat.⁵⁵

A referátum kitért arra, amit már „Szabo Bela” és „Alexa” ügynökök jelentései alapján megállapítottak, azaz, hogy tiltott könyveket rejtegetnek a levéltárban. Eltűnésüket megakadályozandó mihamarabb meg kell szerezni azokat, ezért javasolták, hogy:

1. Utasítsák Hoinărescu Țepeșt, a Vallásügyi Hivatal helyi megbízottját, hogy keresse meg Kiss Elek püspököt, és hozza tudomására, értesült a levéltárban levő tiltott könyvekről. Kérjen magyarázatot a püspöktől ezekre vonatkozóan, majd figyelmeztesse, hogy értesíteni kell az illetékes állami hatóságokat, és az anyagot át kell adni azoknak.

2. A Hoinărescu és Kiss Elek találkozására hivatkozva a Securitate vegye fel a kapcsolatot a püspökkel, és jelentsék be, hogy tudnak a levéltári ügyekről, ugyanakkor szólítsák fel, hogy hagyja jóvá az iratok ellenőrzését és a tiltott irodalom elszállítását.

3. Az állami levéltár és a Securitate III. Belföldi Hírszerzési Igazgatóságának dolgozói közösen fogják megvizsgálni a levéltárban található anyagot, és ugyancsak közösen fogják „felfedezni” mind a tiltott, mind pedig a tudományos történelmi szempontból releváns dokumentumokat. Ezeket aztán átadják az állami levéltár kolozsvári részlegének.

Az eseményeket „Alexa” december 9-én⁵⁶ és „Adalbert” 1964. január 8-án⁵⁷ tett jelentései alapján rekonstruálhatjuk. December 5-én este, a főtanácsi ülést követően Hoinărescu bizalmasan közölte Kiss Elek püspökkel és Kovács Lajos főjegyzővel, hogy egy névtelen levélben értesítették, hogy az unitárius püspökség levéltárában, ládákban és szekrényekben könyvek vannak. December 9-én a püspökségen tartott munkaülésem elhatározták, hogy a levéltárban levő könyvek közül kiválogatják a püspökséget illető Kelemen Lajos hagyatékot.

A munkaülés során Hoinărescu telefonált, és sürgette az Állami Levéltár képviselőinek bevonását a probléma megoldása érdekében. Sebe Ferenc személyesen járt el az ügyben, és a levéltárban azt ígérték, hogy kiszállnak a helyszínre. Murărețu százados elrendelte, hogy december 11-én ellenőrizzék a levéltárat, és

⁵⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 1. 177–178.

⁵⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 376.

⁵⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 140–142.

értesítsék, ha bárki megpróbálna eltulajdonítani a könyvek közül. Az állami levéltár munkatársai és a belügyminisztérium kiküldöttei két napot dolgoztak, majd elszállították az anyagot. „Alexa” jelentése szerint a püspökségen mindenki nagyon nyugodt volt, úgy tűnt, hogy tényleg nem tudtak a Kelemen Lajos jóvoltából és közreműködésével letétbe helyezett könyvekről.

1963. december 19-én a Kolozsvári Területi Igazgatóság vezetője, Pleșița Nicolae őrnagy és az ügyosztály vezetője, Dumitrescu Dumitru, a bukaresti III. igazgatóság kötelékében működő Evghenie Tănase vezérőrnagynak jelentették,⁵⁸ hogy az ügynököktől kapott információk alapján az unitárius püspökség vezetői rákényszerítették a levéltár átvizsgálására. A Securitate megszervezte a saját és a levéltár dolgozóiból álló csoportot, majd kiszálltak a helyszínre. Megbizonyosodtak arról, hogy némely tudományos-történeti anyag nem tartozik az egyházhoz. Azzal az ürüggyel, hogy tiltott publikációkat találtak, a püspökség képviselőjének beleegyezésével hivatalosan is értesítették a belügyminisztérium illetékes szerveit. Ennek eredményeként kiszállt a helyszínre az egyházi ügyekkel foglalkozó iroda vezetője. Kiss Elek püspök jóváhagyásával mind a tiltott, mind pedig a tudományos anyagot az Állami Levéltárba helyezték letétbe. Előbbit a belügyminisztérium szervei, utóbbit pedig a levéltár dolgozói fogják átvizsgálni, és amennyiben kiderül, hogy ezek nem egyházi, vallásos anyagok, az Állami Levéltár kolozsvári részlegén maradnak letétben.

A Kelemen-hagyaték

Sebe Ferenc előadó-tanácsos december 13-án az Egyházi Képviselő Tanácsnak jelentette, hogy néhai Kelemen Lajostól és másoktól származott levéltári és könyvtári anyagot „megvizsgálás céljából” átadták az Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának, és csatolta az erről szóló román nyelvű jegyzőkönyvet és leltárt. A román jegyzőkönyv magyar fordítása:⁵⁹

Jegyzőkönyv, felvéve 1963. december 13-án.

Az Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságát az unitárius püspökség megbízottja arról értesítette, hogy a Kossuth Lajos 9. sz. alatti ingatlanban, az Unitárius Püspökséghez tartozó levéltárban nem unitárius jellegű dokumentumok és kiadványok vannak. Felkérték az Állami Levéltár Kolozsvári Igazgatóságát, hogy vizsgálja át ezeket, állapítsa meg eredetüket, illetve tartalmukat, hogy az Unitárius Püspöki Hivatal majd ennek megfelelően intézkedhessen.

⁵⁸ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 1. 229–230.

⁵⁹ Román nyelvű eredetije a MUEKGyLt. 1256/1963. december 13.

A felkérés nyomán helyszíni vizsgálatot tartottak, és egyebek mellett megállapították, hogy tiltott tartalmú dokumentumok vannak a levéltárban. Lásd a mellékelt vázlatos leltárban foglaltakat. Értesítették a belügyminisztérium kolozsvári szerveit, akik kiszálltak a helyszínre. A részletes vizsgálatok érdekében az unitárius püspök, dr. Kiss Elek, a kolozsvári Állami Levéltár vezetője, valamint a Belügyminisztérium kolozsvári igazgatóságának kiküldöttje, Murărețu Constantin közös beleegyezésével elhatározták, hogy a mellékelt leltárban szereplő levéltári anyagokat tüzetes átvizsgálásuk érdekében letétbe helyezik a Kolozsvári Állami Levéltárba. Az átvizsgálás után döntenek azok sorsáról.

A román nyelven készült jegyzőkönyv részét képezi a hozzácsatolt leltár:

A Kolozsvári Állami Levéltár részéről,

I. Mărcuș

A belügyminisztérium Kolozsvári Igazgatóságának részéről,

Murărețu Constantin százados

Az unitárius püspöki hivatal részéről,

Dr. Kiss Elek és Sebe Ferenc

Vázlatos leltár a Kolozsvári Unitárius Püspökség gondozásában levő levéltári anyagról

Kelemen Lajos tanár személyi levéltára

1. A redőnyös szekrényben (1,82 × 1,22 m) levő anyag

– Csomagok, számozásuk: 2-től 8-ig. Tartalmuk: személyes levelezés, kalendáriumok, etnográfiai jegyzetek és különböző személyekkel és intézményekkel folytatott levelezés kb. 1894–1954-ből.

– 183 mappa a hazai és külföldi levelezés, jegyzetes kalendáriumok, 1 negatív Ex Libris, kb. 1883–1962-ből.

– 84 csomag hazai és külföldi levelezés, kivonatok, jegyzetlapok, dolgozatok, tudományos előadások, személyi iratok, a család címere, egy 1663-ból származó dokumentum másolata a Magyar Országos Levéltárból (Budapest), Kelemen Lajossal kapcsolatos újságkivágások.

Összesen kb. 6,50 folyóméter.

2. Az 1. sz. polcon (1,38 × 1 m) levő anyag

– Az Erdélyi Múzeum[-Egyesület] és különféle kiadványai, évkönyvek, a pénzalap működési szabályzata (regulamente de funcționare a fondurilor financiare), kivonatok különféle kiadványokból (Mikó Imre: *Irányeszmék, Emlékkönyv, Magyar Nép, Koszorú* stb.)

– Ezen a polcon találtak egy mappát, amely a „Tízek” fasiszta szervezet öt névjegyzékét tartalmazta. Egy táblázatot a szervezet tanfolyamain résztvevőkről (10 oldal), egy, a szervezet vezetőjének, Benczédi Pálnak címzett értesítést és a

Magyar Megújulás Pártjának programját egy példányban. A Horthy család genealógiája (1 pld.), 12 db térkép Erdély és a Bánság megyéiről 1: 50.000 – 1: 1000.000 léptékkel. Az Akadémiáról származó levéltári anyag kb. 3 cm.

Összesen: kb. 1 folyóméter

3. Az elhunyt íróasztalában

– különféle újságcikkekből álló gyűjtemény, különféle periodikák gyűjteménye (*Hitel, Pásztortűz, Szébb Jövőt, Új Magyarország Évkönyve, Képes Vasárnap* stb.). Némely ezek közül tiltott irodalom.

4. A könyvespolcon (3 × 1,88 m)

– A Székely Oklevéltár több sorozata. Lázár László: *Mindenkinek, A kolozsvári Kaszinó története, Sematizmusok* (12. kötet), *Az Osztrák–Magyar Monarchia* (19. kötet), *Magyar országgyűlések jegyzőkönyve, szótárak, Kossuth Lajos iratai, A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1895, Kossuth Lajos iratai az emigrációból, különféle vallásos könyvek, a Hírnök folyóirat, Székely alkalmazottak újsága, reprodukciók gyűjteménye* stb.

– Ezen a polcon tiltott kiadványokat is találtak, pl.: *Szabadkőművesség, Társadalmi program* 20 db., a kolozsvári, szegedi, nagyváradai és budapesti szabadkőműves páholy kiadásában. *Erdély a magyar képviselőházban*, az Erdélyi Párt kiadása, Kolozsvár 1942, újságkivágások az *Új Magyarország, Magyar Nemzet, Ellenzék, Keleti Újság* és *Magyar Újságból*. Magyar... [a gépirat olvashatatlan], A király könyve, *Die Oesterreichischen Herrscher aus der Dynastie Habsburg Lotharingen von der Kaiserin Maria Theresia bis Kaiser Franz Josef I.*

5. A ládákban

1. láda nr. 1. (60 × 30 cm) – levelezés, negatívok, fotokópiák

2. == nr. 2. (58 × 37 cm) – levelezés, képeslap és fényképgyűjtemény, genealógiai dolgozatok, nyomtatványok.

3. == nr. 3. (32 × 85 cm) – levelezés (képeslapok)

4. == nr. 4. (68 × 40 cm) – levelezés, fotokópiák, nyomtatványok

5. == nr. 5. (86 × 40 cm) – levelezés, képeslapok, kalendáriumok

6. == nr. 6. (66 × 36 cm) – levelezés, képeslapok, fényképek, nyomtatványok

7. == nr. 7. (72 × 44 cm) – levelezés, fényképek, nyomtatványok, jegyzetek, tudományos dolgozatok másolatai.

8. == nr. 8. (72 × 44 cm) – az iparosok egyesületétől megőrzésre kapott anyagok

9. == nr. 9. (72 × 44 cm) – különböző személyek letétbe helyezett anyaga

10. ==/ nr. 10 (47 × 26 cm) – levelezés, fotóalbumok, monográfiák, negatívok
11. ==/ nr. 11 (23 × 19 cm) – levelezés
12. ==/ nr. 12 (81 × 44 cm) – különféle könyvek

I. A Dávid Ferenc Egylet anyaga

– kb. 15 iratcsomó

Aláírások.

Mărcuş Ioan, Murăreţiu Constantin, Sebe Ferenc

Az unitárius levéltár egyéb titkai

A Securitaténak arra is gondja volt, hogy a levéltárban lefolytatott akció nyomán különféle álhíreket terjesszenek Kolozsvárt.⁶⁰ 1964. január 8-án „Alexa” tartótisztjének jelentette, hogy Kovács Lajos, Erdő János és Szabó Árpád⁶¹ jelenlétében a püspök beszámolt arról, hogy többen érdeklődtek, igaz-e a hír, hogy Kelemen Lajos hagyatékát az Állami Levéltárba szállították. Amikor ezt megerősítette, a kérdező rögtön ezt felelte: Mizgan. Kovács Lajos szerint Mizgan⁶² meg akarta szerezni a könyveket, hogy eladja, és eligya a pénzt. „Alexa” szerint mindannyian egyetértettek abban, hogy Mizgan hozta a Securitatét a nyakukra. „Sabo Bela” is hasonlóan számol be január 31-én Puşcaşu Ilie századosnak Debreczeni Lászlóval folytatott beszélgetéséről.⁶³ Debreczeni Csomóss Jánossal találkozott, aki elmondta, hogy nagy cirkusz volt az unitáriusoknál, Hoinărescu elment a levéltárba és megtalálta a Kelemen-hagyatékot. Mizgan jelenthette fel őket, ő tudott arról, hogy a hagyatékot az unitárius levéltárba szállították, bár ehhez elég volt a Kiss Elek prédikációja is.

Ezzel azonban nem ért véget az unitárius levéltárügy. 1965-ben újabb fordulat következett, ezúttal is „Alexa” volt az informátor.⁶⁴ Kiss Elek püspök és dr. Mikó Imre főgondnok a május 13-án tartott munkaülésein hosszasan tanácskoztak, és egyéb egyházi ügyek mellett a levéltárról is tárgyaltak. Mikó Imre részt kért az egyházi munkában, szerette volna rendezni és a tudományos kutatás szá-

⁶⁰ ACNSAS (Fond Reţea) Dosar personal al agentului [a név kikaparva, de feltételezhetően ADALBERT] R. 301671. 105.

⁶¹ (1935–2010) 1963-ban püspöki titkárként alkalmazták, később teológiai tanár, 1996–2008 között unitárius püspök.

⁶² Mizgan Ioan tanár, Kelemen Lajos veje.

⁶³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 338.

⁶⁴ ACNSAS (Fond Reţea) R. 301671. 105.

mára elérhetővé tenni a könyvtárat és levéltárat. A cél megvalósításáért összeült az elnökség, szemügyre vették a levéltárat, majd megállapították a legsürgősebb tennivalókat. A tanácskozás során Erdő felhívta a püspök figyelmét arra, hogy a levéltár a belügyminisztérium felügyelete alá tartozik, ezért az ott dolgozó tisztviselő állása külön jóváhagyást igényel. Szathmáry jogtanácsos megjegyezte, hogy az alagsorban is van egy helyiség, de hogy ott milyen természetű levéltári anyagot tárolnak, azt nem tudja senki, talán az a levéltár legértékesebb része.

A Securitate nem tudott az alagsori levéltárról, „Alexa” Onac századosnak tett jelentése indította el az újabb purifikációs lavinát. Az 1963-ban alkalmazott módszer szerint jártak el 1965-ben is, és az Állami Levéltár, illetve Hoinărescu Țepeș bevonásával előkészítették a régi-új forgatókönyvet. Dumitrașcu Ion alezredes Mikó Imre figyeltetését szorgalmazta, nehogy az anyagokat külföldre csempésszék. Pușcașu őrnagy utasítása értelmében felvették a kapcsolatot az Állami Levéltárral, Hoinărescuval és a püspökkel. Az alagsori levéltárat azonban nem volt egyszerű megközelíteni, mert csak egy pincelakáson keresztül lehetett oda bejutni, az albérlő pedig éppen el volt utazva, ezért ideiglenesen elnapolták a kutakodást. Időközben a püspök is elutazott nyári pihenőszabadságára, de levelet írt Sebe Ferenc tanácsosnak, és meghagyta, hogy járjanak el ebben a kényes kérdésben.⁶⁵ „Alexa” július 27-én jelentett tartótisztjének, és ismertette a püspök levelét. „Nem értem az egész levéltár ügyet. Mindenki tudta, hogy a néhai Kelemen Lajos nem csak az egyetem, hanem az egyház levéltárnoka is volt. Ő foglalkozott ezzel a kérdéssel, aztán az egyház arra ébredt, hogy a levéltár anyaga nincs rendezve, így nem is tudhattuk, milyen anyag van ott. Arról sem tudtam semmit, hogy Kelemen Lajos a bombázások idején milyen anyagot menekített ide. Nem értem, mit jelent az idegen anyag (material strain). Nem tudom, milyen természetű ellenőrzést akarnak. Végtelenül sajnálom, hogy Erdő, aki nagy lendülettel hozzáfogott a rendezéshez, egyébbel is kellett foglalkozzon, és ezt az Augiász istállót nem tudta kitakarítani. Remélem, a dolgok rendeződnek. Jóhiszemű ember vagyok, azt kell javasoljam, hogy nélkülem végezzék el az ellenőrzést, mert én ebben nem tudok segíteni. A kulcs nem volt és nincs nálam. Úgy emlékszem, oda csak egy később kialakított lakáson át lehet bejutni. Csifó többet tudott erről. Nagyon szeretném, ha ezt a problémát az állam és az egyház megelégedésére elrendezhetnék...”⁶⁶

Augusztus 2-án Sebe Ferenc szólt a püspöknek, hogy hazaérkezett az alagsori lakás bérlője, és értesíteni kell erről a hatóságokat, hogy elszállítsák a Kele-

⁶⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 3. 530.

⁶⁶ Uo. A levél magyar eredetijét nem láttam, a román szöveget lefordítottam.

men-hagyaték még itt levő két ládáját. Sebe ezt követően átváltozott „Alexává”, és mindezt jelentette Onacnak is.⁶⁷ 1965 augusztusában kiszállt az illetékes hatóság, és elkobozta az ún. egyházidegen anyagot. A püspök szomorú volt, főleg amiatt, hogy egyházi jellegű anyagot vittek el, megérzése szerint valakik le akarták jártni az egyházat az 1968-as ünnepségsorozat előtt a Vüh igazgatója előtt.

Kiss Elek megpróbálkozott az egyházi anyag visszaszerzésével, „Alexa” jelentéseiből kiderül,⁶⁸ hogy Dumitru Dogarunak a Vüh igazgatójának többször is panaszkodott, hogy Hoinărescu a fejére hozta a Securitatét, és levéltári anyagot vittek el az unitárius püspökségről. Valószínűleg ezzel függ össze a Vüh 1967. január 30-án telefonon adott rendelkezése, amelynek értelmében az Állami Levéltárból csak előzetes jóváhagyással hozható vissza bármilyen anyag. A püspök utasította Sebe Ferencet, hogy fogalmazzon meg egy kérést, és kérjék Dogaru közbenjárását. A kérés elkészült, de a püspöknek nem tetszett, mert a szerző belefoglalta azt, hogy az anyagot az egyház kérésére szállították el. A Vüh úgy tett, mintha intézkednének az ügyben, pontosításokat kértek, de mindez látszat volt csupán. A Securitate természetesen értesítette a Vallásügyi Hivatalt, külön figyelmeztetve az illetékeseket, hogy ne teljesítsék a püspök kéréseit.

1968. október 23-án Kiss Elek Bukarestbe utazott Kovács Lajos, Szathmáry János és Sebe kíséretében, és kihallgatást kért a Vallásügyi Hivatal főtitkárától – derül ki „Alexa” október 29-én adott jelentéséből.⁶⁹ A püspök kérései között szerepelt Erdő János visszahelyeztetése a teológiai intézetbe rendes tanári minőségben és az 1963-ban és 1965-ben elszállított anyag visszaszolgáltatása. Kérését meghallgatták, a főtitkár megígérte, hogy közbenjár, de valójában nem tett semmit. Erdőt csak óraadóként alkalmazták, és a levéltár ügyében sem történt előrelépés.

Összegzés, kitekintés az 1970-es évekre

Kiss Elek megpróbálta az elvitt egyházi levéltár visszaszerzését, de nem járt sikerrel, az 1968-as ünnepségekre való készülés és a Vallásügyi Hivataltól kapott üres ígéretés elaltatta az ügyet. A '68-as ünnepségek után pedig a püspököt leginkább a teológiai oktatás jövője foglalkoztatta, és mindent megpróbált, hogy a börtönviselt teológiai tanárok visszakerüljenek korábbi állásukba. A Kelemen Lajos hagyatékaként ismert több, mint huszonöt folyóméternyi anyagból soha

⁶⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 3. 524.

⁶⁸ Uo. 310.

⁶⁹ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235725 vol. 4. 80–81.

nem szolgáltatottak vissza semmit, és nincs tudomásunk arról, hogy Kiss Elek halála után az egyház vezetői egyáltalán szóba hozták volna a kérdést.

Az 1963-ban elvitt Kelemen Lajos-hagyatékából 1964-ben néhány könyvet visszakapott az egyház, de Sebe Ferenc Egyházi Képviselő Tanácsnak tett jelentéséből nem derül ki, pontosan milyen „vallásos és egyházi vonatkozású könyvek” kerültek vissza egyházi tulajdonba.⁷⁰ Az 1965-ben elvitt anyagot nem ismerjük, csak sejtjük, hogy a leltárban szereplő tételek az első, illetve a második világháború idején kerültek Kelemen Lajos közbenjárásával, értékmentés és megőrzés céljából az unitárius levéltárba. A mintegy 15 folyómétert kitevő, Kolozsvár levéltára 1780–1918 címszó alatt regisztrált tétel valószínűleg az impériumváltáskor került az alagsori levéltárba. Ma már aligha deríthető ki, mit is tartalmaztak pontosan Kovács Dénes, Simén Dániel vagy éppen Kelemen Lajos ládái. Az Aranyosszékre, Kolozsvárra, Maros- és Udvarhelyszékre vonatkozó anyagról sincsenek részletes információink, és a leltár sem igazít el ebben a kérdésben. Talán még ki lehetne deríteni, mi is rejlik a lakonikus rövidségű címek mögött: Bethlen Miklós önéletrajzi feljegyzései, a Mikó, a Komjátszegi és Pákey család iratai, a gazdag 1848–49-es anyag, az ún. cirill betűs 17–19. sz. anyag. Bodor Andrásnak Kelemen Lajos temetésén elhangzott kérdése fájdalmasan aktuális: „Mi volna ma az Akadémia Történeti Levéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége nélkül?” De a kérdést másként is fel lehet tenni: „Mi volna ma a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő hagyatékának birtokában?!”

FÜGGELÉK

Inventarul materialelor aflate in custodia episcopiei unitariene cluj predate arhivelor statului cluj. [Kolozsvár, 1965. augusztus. Az Unitárius Püspökségen őrzött és az Állami Levéltárnak átadott dokumentumok jegyzéke. Román eredetiből fordította K. S.]

⁷⁰ Sebe Ferenc jelentette az EKT-nak, hogy „az állami levéltárban két ottani tisztviselő segítségével kiválogatták a Kelemen Lajos-féle levéltári és könyvtári anyagból a vallásos és egyházi vonatkozású könyveket és azokat haza is szállították és a könyvtárba elhelyezték. Előadó egyben jelenti azt is, hogy a levéltári anyag átvizsgálása és szétosztása is folyamatban van, s az Állami Levéltár igazgatójának ígérete szerint hamarosan befejezik.” Kolozsvár 1964. április 1. MUEKGYLt 1256/963. Levéltár.

1. Jogi iratok – Miklósvárszék (1821)
2. Kolozsvár városára vonatkozó dokumentumok, 19. század
3. A szappanfőző és gyertyaöntő céhre vonatkozó dokumentumok – 17–19. század
4. Jogi iratok (Mikó) – 19. sz.
5. Különféle térképek
6. Különféle térképek
7. Franciaország földrajzi és politikai térképe
8. Dokumentumok – 17–18. sz.
9. Dokumentumok – 19. sz.
10. Különféle dokumentumok (Mikó és Kolozsvár) – 19. sz.
11. Határozatok, utasítások, kegyelmi kérvények, 1848-as proklamációk és dokumentumok fotokópiái
12. Cirill betűs dokumentumok a 17–19. századból
13. Dokumentumok – 19. sz., egy szemtanú 1848–49-es jegyzetei
14. Császári törvények és dekrétumok, 18. sz. és dokumentumok fotokópiái
15. A Komjászegi család jogi iratai
16. Dokumentumok – 19. sz.
17. Dokumentumok – 17–18. sz.
18. A Sepsiszentgyörgyi [Székely] Múzeumból származó dokumentumok – 17–19. sz.
19. Dokumentumok a 19. századból és Kolozsvárra vonatkozó anyagok 1942-ből
20. Dokumentumok – 18–19. sz.
21. Jogi iratok, Kolozsvár – 19. sz.
22. Bethlen Miklós gróf önéletrajzi jegyzetei
23. Oklevelek, kiváltságlevelek és tervrajzok – Pákey Lajos
24. Aranyosszéki dokumentumok – 16–19. sz.
25. Kolozsvár levéltára 1790–1918 (hiányos) kb. 15 folyóméter
26. Kolozsvár levéltára, regiszterek, indexek 1805–1875. 41 db.
27. Kovács Dénes ládája (dokumentumok, kiváltságlevelek, urbáriumok)
28. Dokumentumok, Udvarhelyszék és Kolozsvár – 17–18. sz.
29. Aranyosszéki dokumentumok – 17–19. sz.
30. Unitárius családok iratai
31. Pákey Lajos ládája, üvegre készített tervrajzok negatívjai
32. Simén Domokos ládája
33. Az 1848–49-es szabadságharcot illető dokumentumok – Knöppfler
34. Kolozsvár fotóalbuma

35. Maros- és Aranyosszéki dokumentumok – 16–17. sz.
36. Az unitárius gimnázium iratai – 1940–1945.
37. Kelemen Lajosládája – magyar és világirodalom
38. Kelemen Lajosládája – személyes levelezés

Publikációk

1. Raportu lui Avram Iancu prefectu alu unei legiuni romanesci. Despre faptele osteri poprana care a statu sub comand'a lui pe timpulul resboiului civile din Transilvania in anii 1848–49.
2. Reminiscentę din resbelului româno-rusu-turcu al anului 1877 și rolul societății „Cruces roșie” în timp de pace și resbel, de dr. Ludovic Fialla
3. Heraklides Basilikos Jakab (Despot Voda) moldvai fejedelem és a magyarok – Szentmártoni Kálmán.
4. Kolozs megye kialakulása – Balázs Éva, 1939.
5. A magyar korona országainak helységnévtára – dr. Jekelfalussy József, 1892, 2. db.
6. A magyar Szent Korona országainak helységnévtára, 1907.
7. Biblioteca Universității din Cluj – I. Mușlea
8. Székely oklevéltár 7. kötet, 1696–1750, 3. db.
9. A *Szabad-szó*, *Fővárosi Lapok* és *Egyetértés* 1894-es számai Kossuth Lajos haláláról.
10. Plakátok 1944-ből a bombatámadások áldozatainak megsegítésére
11. Báró Bánffy Jánosné Wesselényi bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről – Kelemen Lajos
12. *Közgazdasági Közlemények*, 1901–1904.
13. *Erdély történelme*, 1859, 1860, 1863, 1866.
14. Magyar történeti életrajzok
15. Történelmi tár
16. Genealógiai füzetek
17. Megokolás az EMKE új munkatervéhez és alapszabályainak módosításához (1913.)

P. h.

Átadók

Dr. Kovács Lajos

Dr. Mikó Imre

Sebe Francisc

Átvevők

Matei Alexandru

Kiss Andrei

Dr. Bodor András Kelemen Lajos sírjánál mondott beszéde

[A szövegben áthúzott részeket az átíráskor jeleztük, az utólag betoldott szavakat kurziváltuk. A gépelt szöveget Erdő János őrizte meg, talán a *Keresztény Magvetőnek* szánta, egy vegyes tartalmú, K. M. jelzetű iratcsomóban, néhány már publikált tanulmány mellett találtam meg az Unitárius Egyház Nagykönyvtárában.]

Mint a sziklaormon álló magános faóriás, mely mellől az idő már letarolta a kortársakat, úgy élt körünkben az utóbbi években Kelemen Lajos. A kérlelhetetlen halál most ledöntötte régi történész-nemzedék utolsó, nagy képviselőjét is, és mi végtisztességtételre gyűltünk össze az őt befogadó sírhoz. Kelemen Lajostól, a történéstől búcsúzom egykori barátai, tanítványai, munkatársai és tisztelői nevében.

Nyolcvanhat esztendő életút és hatvanhat esztendő irodalmi munkásság önmagában is rendkívüli dolognak számít az emberi életben. Pusztán e számok is sejtethetnek valamit annak a tudományos-szellemi örökségnek nem mindennapi méretei felől, amelyet Kelemen Lajos hagyott reánk. Azonban egyedül ezzel mégsem indokolható az a rendkívüli megilletődés és fájdalom, amelyet mindnyájan érzünk most, amikor Kelemen Lajostól végső búcsút veszünk.

Az alatt a nyolcvanhat esztendő alatt, amíg Kelemen Lajos élt és dolgozott, nagyobb fordult a világ és többet fejlődtek a tudományok, mint korábban évszázadok alatt. Az ő élete átfogta azt az egész korszakot, amelyben – ~~egyebek mellett~~ – a modern *polgári* történettudomány is megszületett. Az erdélyi történetírás ~~történetének~~ a fejlődésének ezen korszakán a ugyan már túljutott, ~~számkra~~ *azonban* szimbolikusan Kelemen Lajos halála zárja le azt végérvényesen. Visszatekintve e korszakra, megállapíthatjuk: 1. hogy magyar részről Kelemen Lajos lankadatlan munkában eltöltött hosszú élete volt a legfontosabb hozzájárulás Erdélyben a korszerű történetkutatás feltételeinek létrehozásában; 2. hogy életművének, személyiségének építő hatása túlnyúlik az ő munkásságát magába foglaló polgári történetíráson. ~~és bizonyos mértékben a mai kutatásnak.~~ Ezért érezhették Kelemen Lajost a fiatalabb, sőt a legfiatalabb historikus nemzedék is a magukénak, és ezért annyira eleven a hiányérzet, mely elvesztése nyomán támadt szívünkben.

Akik közelebbről ismerték Kelemen Lajos puritán egyéniségét, jól tudják, hogy mi sem állott tőle távolabb, mint *valaha is* önmagának igényelni a magyar nyelvű történetkutatás és a fiatal nemzedék tudományos nevelésének irányítását. Ehhez sohasem is voltak megadva neki az intézményes, hivatalos keretek. Ennek ellenére ma már megállapítható, hogy szerény félrevonultságban végzett, lelkes munkájával, egyéni példaadásával, személyiségének erejével – öntudatlanul is – mindenki másnál igen nagyobb hatást gyakorolt az utolsó félszáz év magyar nyelvű társadalom történelemtudományaira, a fiatal nemzedékek érdeklődésének alakulására. Állandó és közvetlen kapcsolatban élve a történeti forrásanyaggal, szinte ösztönösen felismerte, hogy szaktudománya területén milyen pontokon kell utat törni a továbbhaladáshoz. Úttöréseivel aztán – akarva, nem akarva – irányítójává vált magának a fejlődésnek is. Műveltsége még rokon volt a régi polyhisztorok encyclopédikus tudásával. Érdeklődésének éppen ez a széles skálája tette lehetővé, hogy szűkebb értelemben vett szakján kívül a társadalom más tudományok szélesebb körében is termékeny indításokat adhasson a fiataloknak. Súlyát szellemi életünkben, erőinek és egyéniségének rendkívüliségét, emberi nagyságát éppen ez a hivatalos formákat és kereteket nélkülöző, de mégis általánosan elismert, spontán módon kialakult központi szerep bizonyítja legbeszédesebben.

Kelemen Lajos azáltal vált az erdélyi magyar történetkutatás *terén* irányítójává, hogy mindenkinek szolgálni kívánt, aki a múlt iránt érdeklődött. Segítségére, a bámulatos memóriájában felhalmozott óriási ismeretanyagra társadalmi és nemzetiségi különbség nélkül mindenki számíthatott, aki kérdésével hozzá fordult. Aligha van az elmúlt félszázad erdélyi történetkutatásának olyan jelentősebb alkotása, amelyik ne köszönhetne valamit Kelemen Lajos szinte példa nélküli önzetlen segítőkészségének.

Kelemen Lajos számára a történetkutatás magát az életet jelentette. A szó legszorosabb értelmében benne élt Erdély és ezen belül különösképpen is szeretett városa, Kolozsvár, történetében. Neki teljes emberségükben, erényeikkel és hibáikkal együtt bizalmasan személyes ismerősei voltak Erdély és Kolozsvár múltjának szereplői. A nagyok és kicsinyek, a nevesek és a névtelenek, a tragikus és derűs esetek szereplői egyaránt. De nem csupán az egykori élő személyek árnyai emlékei lengték őt körül munkaasztalánál, hanem eleven ismerősökként éltek lelkében a városok és falvak, utcák, terek, házak, műemlékek, tájak is. Kelemen Lajos valósággal együtt élt a múlttal. Ezért is tudta azt írásaiban és előadásaiban olyan elhitető erővel új életre keltetni. Ugyanez a belső átélés képesítette őt arra, hogy másokban is, minél szélesebb rétegekben, felkeltse a múlt iránti érdeklődést. A megbecsült szaktudós, az akadémikus, a tanítómester alakja már

csak szűk körben fog élni akkor, amikor még nemzedékeken át eleven lesz Kolozsvárt annak a Kelemen Lajosnak az emlékezete, aki csillogó szemű gyermek-sereg vagy érdeklődő fiatalok gyűrűjében állva éppen e város köveit szólaltatja meg.

Kelemen Lajost sokan érezték magukénak, mert korán elvesztett szerettei helyett az erdélyi történelem munkásaiból formált magának különös, nagy családost. Magukénak tartották őt a román és a szász kutatók is, amint ezt kifejezésre is juttatták a nyolcvanadik születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvben. E kiadványból bárki felmérheti azt az örökséget, amelyet Kelemen Lajos a hazai történetírás művelőire hagyott nemzetiségre való különbség nélkül. Az ő munkásságának teljes jelentőségét azonban nem lehet egyedül bibliográfiai adatokkal lemérni. Az ő-Kelemen Lajos öröksége hatás és indítás formájában jelen van és még sokáig jelen lesz az élő emberekben: a mai kutatókban és a történetkedvelők tömegében; de jelen van és *mindenkor* jelen lesz felbecsülhetetlen kulturális értékek alakjában azokban az intézményekben is, amelyekért egész életében dolgozott. *Milyen sokkal gazdagította volna ma az Akadémia Történeti Levéltárát Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége, nélkül. Mert hiszen ő fejlesztette azt a középkori hazai történet talán leggazdagabb forrásgyűjteményévé. De mennyi minden értékkel lenne gyarapította szegényebb az Egyetemi Könyvtárat, vagy a Régészeti Múzeumot ha Kelemen Lajos nem élt volna?* Mennyi műtárgyat és műemléket sirathatna ma szépen fejlődő műemlékvédelmünk, ha érdekükben évtizedekkel korábban nem lépett volna közbe Kelemen Lajos? Hol tartanának arhivisztikánk, vagy művészettörténetünk mai munkásai az ő megbízható előtanulmányai nélkül? Sokoldalú tehát az ő öröksége. És felette már nincsen hatalma e sírgödörnek, mert az közkinccsévé vált tudományosságunknak.

Amikor a vihar a havas magános faóriását földre dönti, szétporladó törzséből buján sarjadzó fiatal fenyőcsemeték születnek, melyeket a sziklás talajon hosszú időn át maga a nagy halott táplál és oltalmaz. Hasonlóképpen állunk Kelemen Lajossal is. Tudományos és szellemi hagyatéka még sokáig táplálója és elősegítője marad az erdélyi történetkutatásnak. Csak mi, kik ismertük, szeretjük és tiszteltük őt, mi lettünk szegényebbek egy igaz emberrel. Ha jellegzetes szálfalakja, szeretett vonásai el is tűntek körünkből, *búcsúzva most tőle*, emberiségét, tisztaságát, az igazság megismerése utáni olthatatlan szomját és készségét a szolgálatra örökösökként kívánjuk megőrizni saját tudományos munkánkban.

Radecius Bálint deák levele Daniel Mihályhoz²

1620 májusának a végén (valószínűleg valamikor május 15-e és 23-a között), amikor Péchi Simon kancellár Kolozsváron múlatta az időt, az unitárius püspök, Valentinus Radecius megmutatta neki [ti. Péchinek] annak a Daniel Mihálynak³ a levelét, aki nemrégiben lett a háromszékiek alkaptánya, s aki a felekezet egyik legjelentősebb székelyföldi patrónusa volt. Ezen irat, amelyet Daniel a fiai – Ferenc és János – oktatójának segítségével küldött el a kincses városba, s amelyet Radecius a legszorosabb munkatársaival (pl. Göcs Pál plébánossal) is megbeszél már, Keserői Dajka János református püspök 1619. évi gátlástalan generális vizitációnak⁴ utóregzéiről és a háromszéki református hegemonia megerősítésének erőszakosságáról szólhatott.

Szólhatott – ugyanis a levelet, amelynek jóvoltából végre főnemesi szemüvegen keresztül is láthatnánk a háromszéki eseményeket, csak Radecius válaszából ismerjük; s ha a semmiből újjáépíthetjük is valamelyest, alig tudunk meg konkrétumot Daniel Mihály senkit sem érdeklő egészségi állapotáról (rossz), illetőleg arról, hogy a kálvinisták bárdolatlansága és zsarnoksága (itt bizony Radecius a „tyrannis” szót használja) újólag (!) feldúlta az alkaptány benső, lelki békéjét. Nemcsak őt gyötörték azonban rémképek, hanem másokat is. Az árkosi pap,

¹ SZIGETI MOLNÁR DÁVID (1986) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék adjunktusa. Kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története. Ímélcíme: david.molnar86@gmail.com.

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

³ Daniel Mihályról: BALOGH Judit, „A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján”, in BALOGH Judit, *Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században* (h. n.: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011), 40–56. Különösen: 51–54.

⁴ A témáról kulcsfontosságú tanulmány: MOLNÁR Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118, 3. sz. (2012): 245–275.

Bükkfalvi Nagy Imre⁵ egyenesen attól tartott, hogy Keserűi Dajka az összes erdélyi unitáriust a maga püspöksége alá fogja hajtani, ha továbbra is következmények nélkül térítheti át a reformátusok közé azokat a szentháromság-tagadókat, akik az Atyát, a Fiút és a Szentlelket jóhiszeműen meg találják vallani. (Ugyanő arról is hallott, hogy a református püspök édes örömet „kukkanta be” ismételtén Háromszékre.) Radecius, akin bizony láthatóan messze túlnőttek az események, Péchi Simon nélkül aligha tudta volna a reményen kívül egyébbel biztani a híveit. A szombatos kancellár ugyanis 1620-ban nemcsak az egykori unitárius püspök, Enyedi György híres kiadványát, a fejedelem jóváhagyása nélkül kinyomtatott *Explicationest* mentette meg közbelépésével a „bezúzástól”,⁶ hanem a szorult helyzetben lévő háromszéki unitáriusokon is segíteni akart. Ebben az ügyben is adott már tanácsot az unitáriusoknak a megelőző évben,⁷ most viszont már azt is megígérte Radeciusnak, hogy ő maga fogja figyelmeztetni Bethlen István helytartót a reformátusok szokatlan vizsgálódásaira és újításaira (innovációira).⁸ Az egyik ok tehát, amiért Radecius levelét közöljük, az, hogy megerősíti azt az elképzelést, miszerint az unitáriusok Péchi (vagy ha úgy tetszik: a gyakran szombatos politikai védettség) nélkül nehezen tudtak boldogulni. E tény ismeretében érthetővé válik, hogy a bevett unitárius egyház vezetőinek miért nem állt érdekében azoknak a szombatosoknak a vegzálása, akik leginkább veszélyezteték legalitását és létét. A másik okunk pedig az volt, hogy az irat újdonságot hoz az *Explicationes* legkorábbi recepciótörténetéhez: Radecius nemcsak Enyedi könyvének kinyomtatásában vett részt, hanem a „terjesztésében” is („nonnulla exemplaria per Ioannem Iarai Pastorem Tordensem in illas partes iam misimus”).

Radecius levelére Kármán Gábor hívta fel a figyelmem. Ő a MOL által mesterségesen létrehozott Daniel család levéltárában találta meg azt, a Kisebb családi fondtörédek nevű R 319-es fondban, nr. 419. E „levéltáracskát” annak ide-

⁵ Bükkfalvi Imréről: MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 30., 31., 71., 78–82., 94–97., 101–105., 322., 323.

⁶ TÓTH Kálmán, „Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák”, in *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerkesztette BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCsó Elemér, JAKÓ Zsigmond és SZABÓ T. Attila, A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I: Tanulmányok 1 (Kolozsvár–Bukarest: Tudományos Könyvkiadó, 1957), 587–606.

⁷ MOLNÁR, „...az nagy...”, 94–96.

⁸ Péchi és Bethlen kapcsolatáról: TÚRI Tamás, „Csanádi Pál és Bethlen István”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 1. sz. (2013): 23–38., 29–30.

jén – anélkül, hogy Radecius válaszelevelének lapjait kiegyengették volna – mikrofilmre vitték. Egy későbbi nagy állományrevízió során a P és R szekciók tartalmát átosztották, úgyhogy Laczlavik György segítségét kellett kérnem, hogy újból előkeríthessem a foghíjas iratot (mai jelzete: MNL OL P 972 9. d. 4. tétel).

MELLÉKLET

Ao 1620

1620. Erdelyi Acták.

Radecius Balint Deák levele.

Nro 1430

Külcím: Generoso <D>omino Michaeli Daniell (!) de Wargyas, Trium Sedium Siculicalium Kézdj, Orbai, Sepsi ViceCapitanoo etc &c. Domino meo et Patrono singulari obseruantia perpetuo mihi colendo.

Generose Domine et Patrone mihi summa obseruantia colende etc &.⁹

Delatis G[e]n[er]osae D[ominationis] V[est]rae officiorum et obsequiorum meorum studijs quam promptiss[im]is eamdem vna cum suis omnibus a Deo Opt[imo] Max[imo] bene valentem conseruari et perpetuis omn<i>um et spiritu<a>lium et corporalium bonorum incrementis augeri maiorem in m<o>dum exopto.

Litteras, quas G[enereosa] D[ominatio] V[est]ra ad me miserat per Paedagogum filiorum suorum, communicauit cum R[everen]do D[omi]no Pastore Claudiopolitano et alijs R[everen]dis fratribus; et vna Deo et patri <no>str<o> <di>gniss<i>mo gratias egimus, qui G[e]n[er]osam D[ominationem] V[est]ram pristinae valetudini restituit et bonam spem futurae pacis in locis illis facere dignatus est. quod (!) suum beneficium ut constans ac perpetuum esse velit, ex intimo animi affectu precari ipsum non desinemus. Quod vero ad pacem intern<am> et spiritualem attinet, eam <i>mpunitate et tyrannide adue<r>sariorum denuo apud D[ominationes] V[est]ras pert<u>rbari dolenter sane audiuimus. Spem autem in diuina miseric<r>dia et bonitate positam habemus, quod non sit permissura, vt hostes rabiem suam omnino expleant, modo et nostri adhibeant constantiam, neque quibusuis terculamentis a professione veritatis dimoueri sese patiantur. <X>e<xx>i autem hisce diebus M[a]g[nifi]

⁹ Pecsét: A M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRÁBÓL.

cum D[ominum] Cancellarium, cum esset Claudiopoli, eique litteras G[enerosae] D[ominationis] V[est]rae ad me scriptas ostendi. Promisit tunc sese commonefacturum M[agnificum] D[ominum] Locumtenentem, ne permittat <e>iusmodi insuetas inquisitiones <et> innouationes in Regnum introd<u>i. Praeterea autem consul<ueri>t, si eiusmodi inquisiti<xxxxxxxx>tendiatur, vel a Seniore o<xxxxxxx>tituatur haec du<xxxxxxxxxxxxxxxx>ruentur. Primum, vt po<xxxxxxx>genter praemonea<t, n>e <xxxxxxx>ntiosas quaestiones aliquas res<ponde>at, sed simpliciter tan<tum> profite<at>ur se Trinitatem non credere, siquidem haec vox non extat in Sacra Scriptura.¹⁰ Deinde, ne permittatur, vt separatim exa- | minetur populus absentibus Ministris, sed in praesentia Concion<a>torum e<xa>men illud fiat. Sic enim minus abuti poterunt simplicitate auditorum. Hac vero de re scripsi etiam ad R[everend]um D[ominum] Emericum Bükfaluium Pastorem Árkosiensem, vt et cum alijs fratrib[us] consilium hoc M[agnifici] d[omi]ni Cancellarij communicet. Interim Deum Opt[imum] Max[imum] sedulo hic orabim[us], vt <p>ro sua pater[na] cura ac prouidentia imbecillitatem suorum ac robore Sp[irit]us Sa<n>cti sui suffulciat; aduersariorum autem consilia <et (?)> conatus confunder<e> dignetur, propter sanctum et gloriosum nomen.

Caeteru<m> o<per>is Georgij Enyedini nonnulla exemplaria per Ioannem Iarai <P>astorem Tordensem in illas partes iam misimus, eorumque V[est]ram et G[e]n[er]osam D[omi]na[ti]o[n]em participem factam esse speram<us>.

Iuuenis autem ille, qui hisce temporibus erudiendis filijs G[e]n[er]osae <D[ominationis] V[est]rae> praefuit, quod bene et honeste se gesserit, plurimum gratulamur, <de (?)> ipsius promotione <cu>ram Deo bene iuuante hab<ebi>mus diligentem. Quod vero reliqu<u>m est, G[enerosam] d[ominationem] V[est]ram protectioni e<t> fauori dei Opt[imi] Max[imi] iterum atqu<e> iterum commendo, eidemque meum inseruendi et g<ra>tificandi <stu>dium sincere offero. Dat[um] Claudiopoli, die 23 Maij. Anno 1620.

G[enerosae] D[ominationis] V[est]rae]

ad inseruien[du]m paratiss<imus>

Valentinus Radeci<us>

¹⁰ Keserői Dajka János 1619. évi vizitációja során legtöbbször nem engedte meg az unitárius papoknak, hogy gyülekezetükkel maradjanak.

Zoltán Sándor

Lelkészköri gyűlést megnyitó beszéd¹

Homoródjánosfalván, 1956. augusztus 2.

1952. július 14-én Kénosban voltunk utoljára együtt mint Lelkészkör.² Szószéki munkaközösségünk (az Eszem³) itt-ott évenként néhányszor összegyűlt, hogy egy kis elevenséget vigyen bele egyházi, jobban mondva egymás közti, lelkészközösségi életünkbe. Jól esett így is együtt lennünk pár órán át s megbeszélni bajainkat, tennivalóinkat. Tervbe vettük volt havonkénti lelkészi értekezletek tartását

¹ Lelőhely: Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség: 1956. évi iratcsomó; Zoltán Sándor (teológiai magántanár, 1912–1964 között homoródszentmártoni unitárius lelkész) beszéde az udvarhelyi egyházkör lelkészkerének újjáalakuló gyűlésén hangzott el. Jelen ismereteink szerint ez az egyetlen olyan, lelkész által jegyzett forrásunk, amely nyíltan beszél arról az ellenséges és kiszolgáltatott helyzetről, amelybe az egyház és lelkész került a kommunista hatalom időszakban. A dokumentum az egyház és a kommunista állam viszonyrendszerének ábrázolása mellett azért is értékes, mert hitelesen mutat rá arra, hogy az udvarhelyi unitárius lelkészkar közösségének cselekvő szereplője kívánt maradni a totalitárius rendszer korlátozó törekvései ellenére is.

² Egyetemes Unitárius Lelkészkör: a lelkészek szakmai fejlődését és érdekvédelmét el látó, 1896-ban megalakult egyháztársadalmi szervezet.

³ Az udvarhelyi egyházkör lelkészei által létrehozott szószéki munkaközösség (SZM, szójáték az iniciálék kiejtése alapján), amelynek keretében egyházi beszédek megírására került sor. A munkaközösség tagjai: Nagy Ferenc recsenyédi, Kelemen Imre oklándi, Lőrinczi Géza homoródalmási, Végh Mihály homoródújfalvi, Sükösd Pál abásfalvi, Deák Berta és Nyitrai Mózes kénosi lelkészek. Nyitrai szerint megalakulása összefüggésben állt az egyházközségi birtokok államosításával, mivel ezt követően létük szinte kizárólagosan a hívek önkéntes adományaitól függött. A minőségi szolgálattal és prédikálással a lelkészek a híveknek ezt az áldozathozatalát szerették volna jutalmazni. Nyitrai Mózes, *Palástban* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2001), 334.

is, de valami ok miatt, talán a szervezetlenség miatt, ezek sem sikerültek úgy, mint kellett volna. Pedig a vágy fennállt a találkozásra. Ez a vágy nyilvánult meg a H[omoród]szentpálon f. é. jún. 25-én tartott lelkeszi értekezleten, mely ki-mondta a Lelkészkör működésének újból való beindítását, egyben pedig az elnö-ki teendők ellátásával engem bízott meg, a jegyzői tisztség betöltésével id. Báró József⁴ kartársat ruházta fel. A cél, mely ezt a beindítás[t] sugalmazta, egyházi és lelkeszközösségi ügyeink, dolgaink, bajaink megbeszélése volt az egységes állás-pontra helyezkedés és egységes módszer alkalmazása végett. Ehhez járult még az a vágy is, hogy egy-egy előadás tartásával bővítsük ismereteinket, prédikációk előadásával és jóakarató bírálatokkal fejlesszük szóbeli készségünket. Ha visszate-kintünk a jegyzőkönyvek alapján lelkeszkörünk munkásságának, tevékenységé-nek múltjába, ott is ennek a törekvésnek akadunk nyomába. Az utolsó gyűlése-ken bekapcsolódott volt a szószéki munkaközösség tevékenysége is a v[allás] e[rkölcsi]n[evelés]⁵-nel együtt, ami néha csaknem teljesen a maga részére foglal-ta le a rendelkezésre álló időt. Egészségesebb dolog, ha mindenik alakulat meg-marad a maga működési körében, legfeljebb a v[allás]e[rkölcsi]n[evelés] ad irányvonalat a v[allás]e[rkölcsi]n[evelés] munka tekintetében.

Miért volt meg az óhajlás a lelkeszkör munkájának a beindítására? Először feleljünk arra a kérdésre: miért nem működött a lelkeszkör négy éven keresztül? Az 1952-ben megszavazott Alkotmánytörvény 86. szakasza megadja a RNK [Ro-mán Népköztársaság] polgárainak a szervezkedés jogát közületekbe, tudomá-nyos társaságokba, a 85. szakasz c pontja pedig a gyűlések tartásának szabadsá-gát. Ezek szerint régóta fennálló Lelkeszkörünk egy olyan közület, bizonyos fokig tudományos társaság – amennyiben szakba vágó kérdések megvitatásával, a teol[ógiai] tudományok előbbre vitelével is foglalkozik – amelyben a lelkeszek az alkotmányban biztosított jog alapján szervezkednek, s amely számára bizto-sítja az Alkotmány a gyűlések tartásának szabadságát. Hogy ennek ellenére még-sem gyűltünk össze négy éven át, annak oka a megfélemlítettségi érzetünk. Min-den vonalon úgy éreztük, s talán még ma is érezzük, hogy bármerre lépünk az egyházzal, vallással s az egyház és vallás reprezentánsaival, a lelkeszekkel szem-beforduló ellenséges magatartásba ütközünk, s az ebből származó fájó kellemet-lenségek ellen nem találunk orvoslást, védelmet sehol, még ott sem, ahová teljes bizalommal és hittel szeretnénk, s kellene fordulni, egyházi főhatóságunknál.

⁴ 1919–1975 között városfalvi unitárius lelkesz.

⁵ Vallás-erkölcsi Nevelési Bizottság: egyházi szervezet, mely a hitoktatás megszervezé-sét, működését és felügyeletét végezte, miután az 1948. augusztus 3-án kiadott 175/1948-as tanügyi rendelet beszüntette az iskolai hittanoktatást.

Hát ezért nem gyűltünk össze. Azonban úgy jártunk, mint aki sokáig nem mer enni, mert fél, hogy megárt az étel s végül megéheztén szörnyen, rászánja magát, hogy eszik, ha meghal is. Mi is megéheztünk, aztán rászántuk magunkat, hogy összegyűlünk, akármi is történik, mert jó minékünk együtt lenni s egymás kiéheztetett lelkét táplálni, erősítgetni, egymásnak lelkesítő tevékenységünkben iránymutatni, ha szükséges, egymásnak segítségére lenni. Ezért volt a vágy, óhaj lelkészünk működésének a beindítására.

Gárdonyi G[éza] halhatatlan művében, az *Egri csillagokban*, Gergely diák kétes helyzetekben Dobó Istvánnak ezzel a mondásával biztatja magát: „az a fő, hogy ne féljünk”. Hát mi se féljünk. Aki jót akar, akinek igaza van, annak nem szabad félni. Mi lelkesítő munkánkkal jót akarunk a szószéken, a gyermekekkel, az ifjúsággal, felnőttekkel való foglalkozásban egyaránt, mert célunk, hogy a társadalom, az állam részére becsületes, erkölcsös, emberbecsülő, munkaszerető, felelősségérzettől áthatott, s odatehetjük: istenfélő polgárokat neveljünk. Ez pedig elsőrendű állami és társadalmi érdek is. Tehát igazunk van, mert jót akarunk s nem gáncsol, hanem elismerést érdemlünk lelkiismeretesen végzett munkánkért. Ezért hát: „az a fő, hogy ne féljünk”, s éljünk alkotmány biztosította jogunkkal.

Én ezek után szeretettel köszöntve lelkésztársaimat, jelen 163-ik gyűlésünket megnyitom.

1956. aug. 2.

Zoltán Sándor

Közli: Pál János.

Rácz Norbert Zsolt

A kiteljesedő világ felé. Kísérlet Balázs Ferenc gondolkodásának vázlatos bemutatására¹

„Balázs Ferenc életművét már nagyon sok oldalról megközelítették (író, költő, faluszervező, vidékfejlesztő stb.), de senki sem foglalkozott még érdemében – ha voltak is szórványos próbálkozások – az ő teológiai felfogásával” – írta Rezi Elek több mint húsz esztendővel ezelőtt, 1997-ben, annak az előadásnak az első sorában, amellyel éppen ezt a hiányosságot kívánta pótolni. Az akkori kísérletét nagyban megnehezítette az a tény, hogy nem állt rendelkezésére az a két angol nyelvű tanulmány, amely a kéziratban meglevő *Új ember vallása* című, befejezetlen munkát egészíti ki. Húsz évvel az említett emlékkonferencia után, Balázs Ferenc halálának nyolcvanadik évfordulóján újból megkísérlem teológiai felfogásának ismertetését.

E mostani előadás megírását megkönnyítette az, hogy Kovács Sándor teológiai tanár Berkeley-ben megtalálta és rendelkezésemre bocsátotta az elveszettek hitt angol nyelvű tanulmányokat, amelyeknek egy-egy újabb változatát Jobbágy Mária Júlia lelkész 2017-ben találta meg a Balázs Ferenc lánya által őrzött hagyatékban. Illesse köszönet mindhárom személyt a segítségért! A tanulmányok párhuzamos olvasása lehetővé teszi a szerző felfogásának jobb megértését, ám a teljes kép megrajzolásához ez még mindig nem elég. Szükséges lenne ugyanis megkeresni azt a már 1921-ben megírt magyar nyelvű tanulmányt, amelyben erkölcsi gondolkodásának alapjait fekteti le, s amelyről csak annyit tudunk jelen pillanatban, hogy az aradi Kölcsey Egyesületnek adományozta Balázs Ferenc. E díjnyertes tanulmány megtalálása már azért is lényeges lenne, mert szerzőnk azt állítja az *Új ember vallásában*, hogy a Lloyd Morgan által az *Emergent Evolution* című műben kidolgozott elméletet ő angol szerzőnél – ha nem is olyan tudományos pontossággal – de alapjaiban már kifejtette. Nem kis eszmetörténeti jelentőséggel bírna, ha a brit empirizmusból kinövő, monista, késő 19. századi tudományos elméletnek lenne egy eredeti, erdélyi magyar recepciója, előzménye.

¹ A tanulmány a 2017. május 26-án Kolozsváron megszervezett Balázs Ferenc-emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Nagyban elősegítené az értelmezést az, ha ismernénk az 1934-ben Balázs Ferenc ellen indított fegyelmi kivizsgálás eredményeit. Ezeket a dokumentumokat – bár iktatták őket – valaki kiemelte a levéltárból, és valahol lappanganak. Érdemes lenne tüzetesen átlapozni Mikó Imre hagyatékát, hátha monográfiája összeállításához éppen ő „kölcsönözte” a keresett anyagot.

E dokumentumok nélkül a kutatás még mindig hézagos, mindazonáltal megkockáztatom, hogy Balázs Ferenc szemléletének alapja már 1921-ben készen állt, amit aztán továbbfejlesztett a *The World Toward Completion* (A kiteljesedő világ) és a *The Origin of Morality* (Az erkölcs eredete) című, Oxfordban és Berkeleyben megírt dolgozataiban. Eszméinek legérettebb összefoglalását pedig az 1937-ig írt *Új ember vallása* című, be nem fejezett írásában olvashatjuk. Ez a mű – a szerző bevallása szerint – nem tudományos pontossággal fogalmazott tanulmány, hanem szellemi „önéletrajzát szándékozik a művelt közönség számára adni”. A szerző nem tudományos hűvösséggel és tárgyilagossággal szól, hanem mint: „Élő ember, aki az élettel mindig gazdag kapcsolatban állott. Élő ember, aki egy kicsit költő, üzletember, művész, társadalmi szervező, játszótárs, élettárs, muzsikus, gondolkozó, szónok, szóval egy kicsit minden, mint az az életnek természetében rejlik.”

Rövid dolgozatom illeszkedni próbál ehhez a hangnemhez és stílushoz, és a fogalmi pedantéria helyett a gondolati érzékeltetésre összpontosít. Talán a mészköi próféta is méltányolta volna eme törekvést...

Mindezeket előrebocsátva térjünk immár Balázs Ferenc világfelfogásának bemutatására! Jó kiindulópont az episztemológia, amely a dolgok pusztá megfigyeléséből álló, tudomány előtti tudomány fázisából kiindulva, a dolgokkal való kísérletezés során jut el a logika által vezérelt rendszerkísérletig, amit bölceletnek nevez: „...az általunk bölcsészetinek nevezett gondolkozási eljárás – vallja szerzőnk – [...] meg van győződve arról, hogy a fogalmaknak az értelem belső törvényei alapján való összevetése mindig olyan eredményekhez jut el, amelyek, ha az okoskodásban egyébként hiba nincs, föltétlenül igazak; vagyis a valóságnak megfelelnek.” Ám a bölceletnek legnagyobb hiányossága éppen a változó értelmű fogalmak alkalmazásában található. Ezt belátva a modern tudomány lemondott a fogalmak logikájából levont igazság kereséséről, helyette a jóval objektívebb, matematikai képletszerű felismerésekre alapozott, amelyeket kísérletekkel igyekezett alátámasztani. Ám még ez sem bizonyul elégségesnek, mert az így feltárulkozó tudomány teljes mértékben amorális azaz erkölcsi érték nélküli, de az egyetemes igényű tudományosság magán hordozza az emberi nem sajátosságait, ezért emberszerű: „Az ember önző, részleges érdekeket szolgál, tehát a tudománya is ilyen” – írja. A tudományos eredmények hűen kiszolgálják a fenn-

álló rendet, s nem lesznek eszközei a tényleges fejlődésnek. Azokat ki kell egészítenie az erkölcs által megragadott magasabb cél, amely, az egyetemessé váló szeretet alaptudása mentén, a kiteljesedés szolgálatába kell, hogy álljon. A fejlődés szolgálatában álló ismeretekre tehát úgy juthatunk, ha a modern tudomány által felismert eredményeket elegyítjük egy egyetemes szeretetre való törekvéssel. Rendszerében a filozófia szerepe az, hogy a tudományosan megállapított tények körén túllépjen. Egyedül a bölcsélet képes arra, hogy a pusztán tudományos kritériumok mentén meghatározott igazságokon túl tekintsen, s ezáltal a fejlődést szolgálja. Az így nyert elképzelés pontos vizsgálata ezután már a tudomány feladata lesz.

E megközelítés mentén haladva sem az anyag-szellem dualizmus, sem a pusztán materializmus vagy fizikalizmus nem tűnik kielégítő elgondolásnak. Az első azért, mert a szellemi okokra való visszavezetés legtöbbször indokolatlan, kényelemből vagy nemtudásból hozott döntés, amit általában a tudományos haladás meg szokott cáfolni, a második pedig azért, mert a világ megannyi jelensége nem magyarázható és értelmezhető az anyagelvűség szempontjai szerint. Léteznie kell tehát egy olyan egységes szubsztanciának, amelynek a megnyilvánulása mind az anyagszerű, mind a szellemi viselkedésre magyarázatot tud adni. Számára ennek a szubsztanciának legalapvetőbb megnyilatkozása az Einstein-Planck-féle elektronelméletben jelenik meg, amely szerint a részecske átmeneti állapot az anyag és az erő vagy energia között. A végső egység az elektron és a proton, a negatív és a pozitív részecske közötti kölcsönhatásban rejlik: „A mozgásnak, a fejlődésnek végső elve tehát az elektronok megszüntethetetlen önmagukban rejlő mozgásában keresendő. Ez az elv, amelyet, hogy titokzatos, lenyűgöző tulajdonságait érzékeltessük, bátran léleknek nevezhetünk, nemcsak a mozgástípusok állandóságát, törvények alá való foglalhatóságát, hanem a dolgok kialakulását, fejlődését is eredményezi.” A fejlődés tehát az elektronok tervszerű mozgásán keresztül mutatkozik meg alapvetően, s ez az elv, mivel szándékot hordoz magában, méltó a lélek névre, több a világ bármelyik pillanatban rögzített állapotánál, mert benne megnyilvánul a ténylegesség mellett a többé válás, a fejlődés és kiteljesedés lehetősége is. A világnak az a tulajdonsága, hogy a tapasztalható jellege mellett mindig jelen van a teljességre való törekvés szándéka és annak lehetősége. Ebben látja ő az univerzum transzcendenciáját. Itt tartom alkalmasnak kijelenteni, hogy az így vázolt kiteljesedő világ, azaz az, ami van, a benne rejlő teljesség lehetőségével képezi Balázs Ferenc istenfelfogását. Frappánsabban: „Az Isten minden, ami a világ és minden, ami a világ csak ezután fog lenni.” E tekintetben releváns munkáiban, az *Új ember vallásában*, valamint *A kiteljesedő világban* egyértelművé teszi, hogy az Istenre vonatkozó kérdés meg-

válaszolásában két választható út van. Az egyik a nyugati vallások természetfeletti Istene és az ebből származó dualista szemlélet, ám ezt az álláspontot bizonyítani lehetetlen. A másik a világegyetem tényleges megértésére tett törekvés által a korábban megfogalmazott álláspontra jut, azaz Isten a kiteljesedő világ egésze. Ez az egész viszont nem matematikai összeg, hanem a szellem kiteljesedésének a lehetősége. Nem külön személy, hanem a személyek és dolgok lehetőségének a teljessége. Balázs a maga részéről egyértelművé teszi, hogy ez utóbbi álláspontot tartja járhatónak, istenfelfogását pedig következetesen panteizmusnak nevezi, amit szembeállít a dualista teizmussal. A panenteizmus fogalmát a teizmusnak a dualizmus fenntartására tett újabb próbálkozásaként értelmezi, amelynek – valós előnyei ellenére – legnagyobb hátránya a klasszikus értelemben vett transzcendencia, Isten szubsztanciális másságának és különállásának a fenntartása jelenti.

Balázs szerint a keresztény teológia istentana Canterburyi Anzelm megállapításából származik: Isten az, akinél nagyobbat elgondolni nem lehet. Máshol pedig Balázs így fogalmaz a keresztény istenfelfogással kapcsolatban: „Az emberből ki kell vonni a testit és a bosszút, és meg kell szorozni a végtelennel.” A klasszikus meghatározás óvja Istennek a transzcendenciáját, a világgal szembeni másságát, különállását. Az így kialakuló dualizmus viszont fenntarthatatlan a huszadik században, mert a tudomány bizonyítja, hogy az anyag önmagában nem valami massa, hanem az „erőnek bizonyos megnyilvánulási formája”. A világon tehát nincs több külön lényeg vagy szubsztancia, nem létezik a teljesen transzcendens Isten, sem önmagában létező anyag, hanem csak a mozgásban megnyilvánuló, a teljesség lehetőségét magában foglaló fejlődés elve létezik: „A monizmus érvényessége ezáltal helyreállítódik, ami létezik, az egyetlen valóság, a lélek, az Isten. Ennek az isteni valóságnak tengerében a lélek többféle formában is kifejezheti magát: egyik formája minden esetre a világ, amelyben a lélek úgy jelenik meg, mint mozgásban levő anyag.”

E kiinduló felfogás és istentan tágabb összefüggéseit, a keleti gondolkodásmóddal való egyértelmű kapcsolatát, valamint a hegeli bölcselet nyomdokain járó általános szellemtörténeti keretet akár vázolni is lehetetlennek tűnik e helyen. Ám ezt mindenképp feladatként kell megjelölni egy, a Balázs Ferenc eszméit összefoglaló, kimerítő tanulmány számára.

Isten továbbá személy, de nem a szó antropomorf értelmében, hanem képi körülhatároltsága szerint. Nem tud az elvont fogalom (erő, célszerűség stb.) felé fordulni az azt megszólítani akaró, azaz imádkozni vágyó ember. Éppen ezért Isten szimbolikusan, az imádkozóban nyilvánul meg személyként. Örök veszélyt hordoz a valóság és a szimbólum összetévesztése, amely a megszemélyesített,

antropomorfizált képnek valóságot tulajdonít, s így, tiszta határ nélkül jönnek létre az ember- vagy személyistenek, mint Krisztus vagy Rama Krisna.

A közös szubsztanciájú Isten és ember között az a különbség, hogy az utóbbi mindig csak egyéni formájában, korlátolt és korlátozott létében nyilvánul meg, míg az első fogalom a teljesség korlátlanságát is magában hordozza, az egyéni(es)ség határai nélkül.

Összegezve tehát Balázs Ferenc istentanát, a következőket mondhatjuk el: Isten maga a világösszefüggés, amely nemcsak a világ pillanatnyi állapotát, hanem a benne rejlő teljességet is hordozza. Lényege szerint a világtól nem különbözik, személyisége csupán az ember szempontjából, a körülírás céljából, szimbolikusan ragadható meg. A világösszefüggésnek, azaz Istennek célja van a világgal, ez pedig nem más, mint a fejlődés, amely a tudomány és a moralitás területén figyelhető meg.

Balázs Ferenc fejlődéseméletének gyökerei a már Erdélyben megírt tanulmányáig, valamint az oxfordi tartózkodásáig nyúlnak vissza. Ezt a fejlődéseméletet célirányos (purposive) evolúciónak nevezi, amely nagyban hasonlít Lloyd Morgan emergens, azaz felöltő, kibukkanó, kialakuló evolúciós elméletére. A létezés egymásra épülő szintekre vagy körökre oszlik. A legáltalánosabb körbe mindaz beletartozik, amire hatnak a fizika törvényei. Erre az első szintre épül a következő, amelyről ekképp fogalmaz: „A biológiai (értsd: szerves) fejlődés az anyag differenciáltságára vezetett s előttünk ismeretlen módon megfakadt az élet.” Az élettani viselkedést meghatározza a legáltalánosabb fizikai kör, de ez az új szint már más, a tágabb állapotra nem vonatkozó törvényszerűségekkel is rendelkezik. E második körön belül újabb differenciáltságot szül a harmadik szint, azaz a tudatosság vagy lelki tevékenység, amely újabb, saját természetű törvényekkel rendelkezik. „A legkisebb körbe tartozó, legkisebb számú testek tehát három, egymástól megkülönböztethető törvényszerűséget mutatnak viselkedésükben: anyagit, élettanit és lelkit. Ezek állanak a fejlődés csúcspontján. Az alatta álló fokozatba tartoznak az anyagi és élettani, a legfejletlenebb körbe pedig a csak anyagi mozgást kifejtő testek.” E felfogás meglepő közelséget mutat Morgan gondolataival, akinek fő munkájából idéz: „Az élőlényekben előforduló tevékenységekben van valami többlet, ami a fizika és kémia fogalmaival kielégítően meg nem magyarázható, bár fizikai és kémiai mozgások benne foglaltatnak.»

Az ösztönös cselekedetek egyre szűkülő három körén belül további klasszifikációt állapít meg: 1. elektromos (fizikokémiai): elektromos és radioaktív tünetmenyek; 2. anyagi (fizikokémiai): atomi szerkezetű szervetlen anyag; 3. élettani (fiziológiai): minden metabolizmust kifejtő élőlény; 4. idegtani (fiziológiai): azok az élőlények, amelyeknek már központi idegrendszer nélküli idegáram-

kapcsolások is kimutathatók; 5. lélektani: gerincvelővel és „régí” aggyal rendelkező élőlények; 6. logikai: az „új” agy birtokában levő élőlények, s főképp az ember.

Az egymásból kibontakozó fejlődés elmélete nem ellenkezik a darwinizmussal, csupán kiegészíti azt. Találó képben a kettő viszonyát a teraszos rizstermesztés hasonlatában ragadja meg Balázs. A fejlődés az egymásra épülő teraszok, míg a darwinizmus olyan, mint az egyes teraszokon végbemenő rizstermelő munka. „A cél nem más, mint egyre magasabb rendű, változatosabb, valami rejtett, mélyebb valóságot teljesebben kifejező élet kialakítása. Kialakítása olyan mozzanatoknak, amelyek a létezésen, a puszta életfenntartáson messze túlmutatnak – igazságra, szépségre, jóságra való törekvések – s amelyek előállításából egyszerre megérezhetjük a létezés értelmét, a célt, amiért ez a világfolyamat egyáltalán útjának indult.”

A korábban vázolt elmélet – bár érthetővé teszi a fejlődés menetét – nem ad magyarázatot a gonosz, az erkölcsileg elmarasztalendő jelenlétére. Ezért beemelni a társas érdekűség fogalmát és annak a fejlődését. Eszerint az állatvilágban egyes fajokon belül, mint például a hangyák vagy a kérődző növényevők esetében megfigyelhető bizonyos fajta egymásra utaltság, egy, a faji rokonság által egyértelműen nem magyarázható kapcsolat, amit barátságnak vagy az ellenségeskedésre való képtelenségnek, általánosabban közömbösség körének lehet nevezni. Persze ennek a közömbösségnek, máskor egymásrautaltságnak nincs tudatos eleme, az pusztán ösztönös. A fejlődés iránya viszont fordítottan aránylik ehhez a legáltalánosabb körhöz, azaz minél fejlettebb egy faj, a barátságra és ellenségeskedésre való képtelenség köre csökken, míg egyetlen egyedre korlátozódik. Ezen a fokon jelentkezik az önérdek, amelynek velejárója az „öntudatosság”, így az egyén képessé válik az önreflexióra, az önállóságra, s saját egyéni szándékainak a megvalósítására. Az ösztönös barátság ténye és az ellenségeskedésre való képtelenség megszűnik ezen öntudatosság elérésekor. Ezen a szinten több állatfaj áll jelen pillanatban, nyilván közülük a legfejlettebb az ember. Az egyedre való redukció után bizonyos emberekben – és ez egyedül csak az emberi fajon belül létezik – megfigyelhető a társas érdekűség és ellenségeskedésre való képtelenség körének egy új, immár öntudatos tágulása: „Bár boldoggá őket (mármint ezeket az embereket) csak a társas hajlandóság kielégítése teszi, mégis mindvégig tisztában vannak azzal, hogy ők voltaképpen külön érdekű emberek. Így ők a sorrendben egy újabb csoportot, az önérdeken túli társas érdekűséget képviselik.” A morális fejlődés olyan, mint egy homokóra: tág az alja, majd egyetlen egyedre szűkül, hogy aztán újra kiterjedjen. Ezt nevezi Jézus Isten országának, azaz a mindenségre kiterjedő szeretet uralmának, és ez nem más, mint a célját

elérő világfolyamat, a kiterjedő világ. Ez a kiterjedő szeretet lehetővé fogja tenni az emberek számára azt, hogy barátságban, ellenségeskedés nélkül élhessenek nemcsak az emberekkel és állatokkal, hanem a növényekkel is. A *Kiterjedő világban* explicitebben fogalmaz, amikor kimondja, a szeretet fejlődésének útja azt is jelenti, hogy az ember lemond az állatok és a növények irányába gyakorolt erőszakosságról, azaz a táplálkozás miatti pusztításukkal. A világegyetem szeretetének körében élő ember a növényeknek csupán azon részeit fogyasztja majd el, amelyek nem vezetnek az élet pusztításához. Azt gondolom, hogy ez az elméleti felfogás magyarázza Balázs szigorú, az orvosi intést is mellőző vegetáriánus étrendje melletti kitartását.

A gonosz az imigyen fejlődő élővilágban szükségszerűvé válik, mert a gonosz, azaz az önzés, az egyéni fejlődésnek elkerülhetetlen része. De a gonosz, az önzés nem végső állapot, hanem egy meghaladásra váró küszöb, ami aztán eloszlik a magasabb rendű, öntudatos és a mindenségre kiterjedő szeretetben.

A világ tehát fejlődő valóság, amelynek elve maga az Isten. A fejlődés az élettelen felől tart az élő felé, azon belül az öntudatos felé, tovább az általános és öntudatlan barátság felől, az önző és gonosz egyediségen keresztül, a differenciálódott, de tudatosan vállalt, a mindenségig kiterjedő szeretet felé. Ez nagy vonalakban az az elmélet, amit Balázs Ferenc kiterjedő világnak nevez. Ám önmagában az elmélet felállítása szerzőnknek nem elégíti ki. Elsősorban – vallja – vallást kívánt adni, azaz olyan felfogást, amely a jóságot vonzóvá tudja tenni. Ezért tekintetét a vallás mibenlétére fordítja.

A sokféle, egyformán elfogadható és megindokolható vallásdefiníció egymás mellé helyezése arra a következtetésre vezet, hogy önmagában való, egyetemes vallás nem létezik, csupán vallások léteznek: „Olyan valami nincs, például, mint keresztény vallás. Ellenben van felső Pó vidéki katolicizmus, aranyosszéki unitarizmus és skót kálvinizmus.” De talán ennél fontosabb, hogy a klasszikus értelemben vett vallások ideje elmúlt. A személyes Isten, a túlvilág, s a sok tudományosan nem bizonyítható dogmákban való hitet megkövetelő kereszténység sem kivétel ez alól, még akkor sem, ha a felekezetek száma ugrásszerűen növekedik. Ez csak a meghaladott teista vallás utolsó reakciója. Balázs a keresztény vallás legteljesebb megnyilvánulását az unitárius felekezet gondolkodásában látja, amely elfogadja a tudományosság elsőbbségét a hagyománnyal és külső tekintéllyel szemben, ám amely még mindig nem vetkőzte le a túlvilágba és a személyes Istenbe vetett hitét, és sajnos – vélekedik Balázs –, úgy tűnik, hogy a tudomány fejlődésével ez a felekezet is inkább veszélyt lát ebben.

A hagyományos vallásosság térvészítésével párhuzamosan két új forma kezd megerősödni: a Mészkönn megtapasztalt népi vallásosság és az amerikai huma-

nizmus. Az első tárgyilagosabb minden klasszikus vallásnál, mert életét nem helyezi ellentétbe hitével. Egy tökéletesen jó Isten képzete helyett egy jó szándékú sors-Istent vall, aki néha segít. Az embernek bele kell törődnie sorsába – vallja ez a mészköi sztoicizmus.

Másfelől az amerikai humanisták teljesen a tudomány oldalára álltak, annyira, hogy már nem is próbálják tagadni az Isten létét. Teljesen hidegen hagyja őket az Istennel való foglalkozás, s a világot az esetlegesség és véletlenszerűség játéknak tekintik, amelyben a legjobb dolog, amit tehetünk, az az ember boldogságára való törekvés.

Nem szabad megfélemlkezni arról, hogy mindkét forma a klasszikus vallásosság hiányát betöltő jelenség, nem tudatos alapon álló rendszer. Ezeknél sokkal helytállóbb az új vallás, amit Balázs maga is hirdet. Ebben, mivel Isten azonos a világcéllal, az imának, az áldozatnak vagy a szertartásnak nincs értelme. Az új ember vallásának megnyilvánulási területei a művészetek, illetve a tudás, az igazság keresése. De „Általában Istenhez vezet minden külső és belső cselekedet, amellyel az ember a világban az isteni célok megvalósulását munkálja, mivel ezek a világ lényegének megértését és megbecsülését segítik elő.”

Balázs Ferenc gondolkodása túllép a szűken vett teológia körén. Egész világszemléletet olvashatunk, amely napirenden van a kor tudományos eredményeivel és elméleteivel, ám mégsem szajkózója azoknak, hanem friss és egyedi. Ez a felfogás viszont nem áll meg a pusztán elméleti keretvázolásnál, hanem érződik belőle gyakorlati megvalósulásának lehetősége. Meglehet, hogy Balázs Ferenc életművének nem ez a része képezi a legkreatívabb oldalát, mindazonáltal törekvése, elkötelezettsége és halálig tartó munkássága érthetetlen és értelmezhetetlen e dimenzió nélkül. E tény felismerése még fontosabbá teszi azt az igényt, hogy gondolkodásának kimerítő, teljességre törekvő bemutatása is megtörténjen.

Jakabházi Béla Botond

Kérlek, Uram! Küldj mást, akit küldeni tudsz!

Bibliamagyarázat

Mózes ekkor így felelt: Hátha nem hisznek nekem, és nem hallgatnak a szavamra, hanem azt mondják, hogy nem jelent meg neked az ÚR?! De az ÚR erre azt mondta neki: Mi van a kezeden? Egy bot – felelte ő. Dobd a földre! – mondta az ÚR. Amikor a földre dobta, kígyóvá vált, és Mózes elfutott előle. Azután ezt mondta az ÚR Mózesnek: Nyújtsd ki a kezedet, és ragadd meg a farkánál! Mózes kinyújtotta a kezét, és megmarkolta, az pedig bottá vált a markában. Így majd elhiszik, hogy megjelent neked az ÚR, atyáik Istene: Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákób Istene. Majd pedig ezt mondta neki az ÚR: Dugd be a kezedet a kebledbe! Bedugta a kezét a keblébe, és amikor kihúzta, hófehér volt a keze a pokloságtól. Ezután pedig azt mondta: Dugd vissza a kezedet a kebledbe! Visszadugta a kezét a keblébe, és amikor kihúzta a kebléből, ismét olyan volt, mint testének többi része. Ha tehát nem hisznek neked, és nem hallgatnak a szóra az első jelnél, majd hisznek a szónak a következő jelnél. De ha még erre a két jelre sem hisznek, és nem hallgatnak a szavadra, akkor végy a Nílus vizéből, öntsd a szárazra, és a Nílusból vett víz vérré válik a szárazon. Akkor ezt mondta Mózes az ÚRnak: Kérlek, Uram, nem

vagyok én ékesen szóló. Ezelőtt sem voltam az, de azóta sem vagyok, hogy szolgálóddal beszélsz. Sőt nehéz ajkú és nehéz nyelvű vagyok én. De az ÚR ezt mondta neki: Ki adott száját az embernek? Ki tesz némává vagy süketté, látóvá vagy vakká? Talán nem én, az ÚR?! Most azért menj! Én leszek a te száddal, és megtanítalak arra, hogy mit beszélj! De ő azt felelte: Kérlek, Uram! Küldj mást, akit küldeni tudsz! (2Móz 4,1–13)

A kivonulás könyve (2 Móz) 3. fejezete, valamint a 4. fejezet 1–17. versei a pásztorból éppen látóvá (aki látja a szentséget és a látható világ mögött rejlő összefüggéseket), prófétává (aki az általa megtapasztalt, megélt istenség üzenetét tolmácsolja a közösségnek) váló legendás alak, Mózes istenélményének, elhivatásának történetét tartalmazza. Erre a szövegrészre úgy kell tekintenünk, mint egységes epizódra, melyet a 2Móz 2,25 vezet be: „Rátekintett Isten Izráel fiaira, és gondja volt rájuk Istennek.” S ezután derül ki, hogy mivel, pontosabban ki által volt gondja Istennek arra, hogy szabaddá tegyen egy rabszolgasorban sínylődő népet. Míg a 3. fejezetben Mózes az elődei által tisztelt istenséggel való találkozás döbbenetében visszafogottan, félelemmel és alázattal beszél a magát Jáhvénak nevező istenséggel, a fenti részben, az új helyzethez (hallja és beszélget az istenséggel) való gyors alkalmazkodása után meri vállalni önmagát, kételyeit és gyávaságát, s ha tisztelettudóan is, de próbál ellentmondani istenének.

A történet valószínűleg pszeudotörténelem, de azért azt a kérdést, hogy valójában így történt-e, hagyjuk nyitva. Létezhetett egy, a Bibliából ismert, Mózeshez hasonlítható történelmi egyén, viszont a férfi neve, valamint születésének körülményei egy sokkal korábbi, eredetileg sumér legenda szinte pontos mása, amelynek változatait még a távoli Indiában is ismerték. Azt gondolom, hogy az amúgy megoldhatatlan történelmi hitelesség kérdésének feszegetése zsákutca, viszont a történet lélektani megközelítése nemcsak izgalmas, hanem hasznos is, ugyanis mint jelképes történet, a mindenkori ember egy típusát jeleníti meg.

A szimbólumok, a mély lelki élet dinamikájának szempontjából ez a történet tökéletes. Nyilván ezen a szinten nem Mózesről szól, hanem az isteni erő által megérintett, látóvá váló emberről általában, akinek a szentséggel való találkozása csak olyan mértékben lehet értékes, amilyen mértékben ezt az erőt a közösség, Mózes esetében a zsidó nép szolgálatába tudja állítani. Ahogyan a sámánt az örülttől, úgy a prófétát és látnokot is az álprófétától az különbözteti meg, hogy a saját egyéni élményeit és a szenttel való találkozásainak üzenetét a közösség javára tudja-e fordítani, vagy sem. Ha Mózes úgy dönt, hogy pásztor marad, sorsa

előli menekülése során, miközben már késő számára nem hallani Jáhvé hangját, nem látni hatalmát a tűzben, minden bizonytalansággal, de legalábbis megke- seredett emberként tengeti hátralevő életét (erről magyarul talán Hamvas Béla írt a legérthetőbben). Csakhogy végül jól dönt, s talán számára sem nyilvánvaló az a pillanat, amikor benne is eldőlt az, hogy hogyan tovább.

Mózes a kifogások embere, legalábbis élete azon pontján, amikor a tűzben meglátja, megtapasztalja őseinek istenét, Jáhvét. És mint a próféták esetében lenni szokott, az isteni megszólítás, az istennel való bensőséges kapcsolatra való fel- ébredésnek (megvilágosodásnak, elhívásnak stb.) elmaradhatatlan velejárója az, hogy az istenség feladattal bízta meg újonnan „szerzett” munkatársát. Éppen ezért, főleg a közel-keleti mentalitásban, az isteni jelenlétre való ráébredés nem csupán magánügy, sőt elsősorban nem privát megváltás (ahogy az európai egyénben felmerülhet), hanem valamilyen társadalmi, közösségi célt szolgáló esemény: az elhívott, vagyis aki az istenséggel találkozott, aki az ő hatalmát meg- sejtette, isteni felhatalmazottsággal fogja szolgálni egy közösség, a héber hagyó- mányban „a nép” érdekeit. Ám nem azokat az érdekeket, amelyek a történelmi időben élő és cselekvő egyének gondolnak, hanem a történelem uraként tekin- tett, „Vagyok, aki vagyok” -nak nevezett erő érdekeit. És ennek az ősi istenségnek (az ún. atyák istenének) nagyon tiszta elképzelései vannak Mózes életére vonat- kozóan, és nem mond le azokról még akkor sem, amikor Mózes hőshöz vagy le- endő prófétához nem illő módon próbálja bizonygatni, hogy ő erre az emberfe- letti küldetésre semmiképp sem alkalmas.

Felmerül a kérdés, hogy Mózes vonakodása szerénység, bátortalanság, az akcióba lendülést megelőző melodramatikus „ha én kellek, akkor addig vonako- dom, míg könyörögni fogsz nekem” játék része-e, egyfajta tánc az emberi hiúság és az isteni akarat között (amelynek végeredménye mindkét fél számára kezdet- től világos, mégis rituáliszerűen megfutják megszokott köreiket), vagy Mózes ellenvetései nem kifogások, hanem jogos érvek, s valóban olyan férfi ő, aki nem alkalmas a küldetésre.

Teljes élettörténetének és megvalósításainak ismeretében a köztudatban Mózes a bibliai sikerember képében szerepel, és ezen mit sem változtat az a tény, hogy a Nebó hegyén Isten feltárja öreg prófétájának, hogy az ígért földje számá- ra elérhetetlen, láthatja, de oda nem juthat el (5Móz 34). A legnagyobb siker és elégtétel az erőfeszítéséért elmarad, a próféta mégsem keserűséggel és csalódot- tan hal meg; mint elhasználódott, jó szolgálatot tett munkaeszköz, egyszerűen csak befejezi küldetését, mint aki tudja, mert tudja, hogy mindent, amit elért, az istenség jóvoltából és akaratával ért el. Viszont amikor először szólítja meg Jáhvé a héber férfit, azt semmi nem ajánlja a prófétaságra. Mózes látomása az égő, de el

nem égő csipkebokorról csupán egy változata a kultúrákon és történelmi korszakokon átívelő istenélményeknek, a tűz látványában megtapasztalt istenség – és később a vulkáni füstoszlop és tűzoszlop – jelzi azt, hogy a vízből kihúzott (ez Mózes nevének jelentése, egyiptomi fáraók is viselték a Tuth-Moszisz nevet) ember életének egy olyan szakaszába lép, amelyben a tűz szenvedélye, varázsa, pusztító és gyógyító ereje fogja dominálni, eltérően az addigi alkalmazkodó és a legalacsonyabb (és legkézenfekvőbb) pontot természetéből kifolyólag kereső víz jellegzetességétől. Mózes addigi életére (a történet szerint már túl van nyolcvan) inkább a sodrás volt jellemző: saját szenvedélyei, erényei és akarata vezérlik, de ettől tova az isteni erő hajtja, saját temperamentuma és személyiségvonásai ellenében is. Így a Mózes prófétai alkalmasságára vonatkozó kérdésre a válasz az, hogy Mózes joggal ódzkodik a feladattól, valóban nem alkalmas rá. Idegen földön bujdosó, hazátlan és népétől távol édeglő személy, még csak nem is átlagember, mert bár királyi rangban nőtt fel Egyiptomban, mégiscsak gyilkos. Van családja, felesége és gyermekei, és apósa, Jetró (kulcsfontosságú figura Mózes életében) nyáját legelteti. Aztán a mindennapi megszokott kerékvágásból hirtelen kizökkeni egy nem mindennapi élmény. Mózes másképpen kezd látni, hallani, érezni – mintha egy más, nem mindennapi ébrenléti tudatállapotba kerüléssel kinyitottak volna neki egy ajtót, amely, páli megfogalmazással élve, „minden értelmet meghalad”. Ettől a pillanattól kezdve Mózes képes társalogni a Jáhvénak nevezett, ősök által is tisztelt istenséggel. Mózes nem örül, inkább fél, aztán azt a bizonyos belső, megnyílt ajtót próbálja becsukni, sikertelenül. Az isteni erő ellenállhatatlan, emberi akadályok nem érdeklik, nem alkudozik és nem könyörög. Pedig Mózes érvei tökéletesek: felveti, hogy nincs hitele, s a nép nem fogja elhinni neki, hogy találkozott vele és hallja Jáhvé hangját. És persze nem mellékes, hogy beszédhibás, vagy már nem beszél jól az egyiptomi nyelvet. Magatartása ijedtségről, bátortalanságról árulkodik. Tudja, hogy nem alkalmas. És nem érti, hogy miért neki kell véghezvinni a nép kiszabadításának küldetését. Ezen a ponton az utókor tudni véli, hogy Mózes mégiscsak alkalmas, nem hiába őt választja Jáhvé, holott pont fordítva igaz: Mózes azért (lesz) alkalmas, mert Jáhvé őt választja. És annak feszültségével kell élnünk nekünk is, akárcsak Mózesnek, hogy örök titok marad az istenség motivációja, szándékai valóban kifürkészhetetlenek, és minden próbálkozás arra nézve, hogy értelmet adjunk, megmagyarázzuk ezt a szándékot, kínosan emberközpontúnak bizonyul. Nem is lehet ez másként. Persze ettől még nem elvetendőek azok a próbálkozások, hogy „rátaláljunk” az „igazi” jelentésre, még akkor is, ha ez jobbára lehetetlen küldetés (jó példa erre az, amikor a fenti szövegrész után tíz sorral arról szerzünk tudomást, hogy Isten meg akarja ölni Mózeszt). Érdemes emlékeztetnünk magunkat

arra, amit a 20. században C. G. Jung és Joseph Campbell ismert fel az istenélményekkel, revelációkkal kapcsolatosan: a különböző korokban és kultúrákban tisztelt istenségek (pl. a görögök és egyiptomiak) az emberi elme projekciói, nem per se az isten, hanem az egyénileg vagy csoportosan megtapasztalt szentség. Az ókori görögök és egyiptomiak is tudatában voltak ennek az emberi természetből származó korlátoltságnak, hogy a politeista panteon istenei emberi vágyak, természeti erők, gonosz és nemes motívumok megtestesítői (Jáhvé sem volt kivétel, és a babiloni fogság idejéig a héber istenség kultusza, a próféták nem kis bosszúságára, meg kellett hogy férjen a különböző termékenységistenségek tiszteletével, imádásával).

A fenti történet nem azt üzeni, hogy az istenséggel, a hatalmas erővel vagy erővel szemben az ember passzív elszenvetője lesz a „nagyobb akarataknak”, itt konkrétan azt, hogy Jáhvé erőszakkal veszi rá Mózeset a küldetés vállalására. Minden elhivatott látnok, próféta, szent ember stb. saját akarata is szükséges ahhoz, hogy általa az istenség egyének, családok és népek sorsát irányítsa. Mózesnek is végül önként kell vállalnia saját sorsát, bármilyen is legyen az. Mintha az Isten az ember akarata nélkül nem akarna lépni. Ezért van az, hogy amikor e történetet követően Mózes az apósával beszél, akkor azt mondja neki, hogy ő szeretne visszamenni Egyiptomba, s nem azt állítja, hogy Jáhvé kényszeríti rá (2Móz 4,18). Persze lehetett volna másképp is, Mózes a sorsrontást is választhatta volna, ha saját sorsát nem akarta volna vállalni. Hátat lehet fordítani a belső hangnak, lehet bagatellizálni az isteni utasítást (bármilyen formában jelenjen is meg), ennek ára azonban hatalmas. Jól példázza ezt Jónás története, aki a sorsa (vagy végzete) elől menekülő ember archetípusa. Az ő osztályrésze a hal gyomrának sötétségében való halál előtti meghalás valahol a tenger mélyén. A szimbolikus nyelvezet a súlyos depresszióra utal, amikor az egyén sem a helyét, sem önmagát nem találja, sorsa idegen, élete elviselhetetlen. Jónás az életet választja, véghez viszi küldetését, még akkor is, ha azzal nem ért egyet (ezért duzzogó és megkeseredett). Mózes viszont nyílt, őszinte és gyámoltalanságában is hiteles, aki – bár folyamatosan tapasztalja a szentséget – magát nem tartja különlegesnek. Az istenséget – úgy tűnik – nem érdekli, hogy az ember nagyra vagy semmire tartja-e magát.

Mózesnek azonban egy próbát – akárcsak a mesékben – mégiscsak ki kell állnia. Ez a jelenet nem tűnik nagyon fontosnak, viszont ez a fordulópont, amikor a pásztorból hős és próféta válik. Ha nem egy bibliai történet volna ez, akkor a tévedés kockázat nélkül kijelenthetnénk, hogy amit Jáhvé Mózesrel tesz, az rituális beavatás: az addig átlagos életet élő ember egy nálánál nagyobb hatalom általi beavatása a sámánizmust idézi: a vadászó-gyűjtögető népek körében pl. a

fenti világból érkező utasításokra és üzenetekre érzékennyé váló férfi vagy nő olyan erő birtokába kerül, amelyet az adott közösség elismer és igényel. És ennek az „erőbe öltözésnek” rituáléja Mózes esetében a pásztorbot kígyóvá, a kígyónak pedig Isten botjává való változtatása. Itt és ezáltal történik meg Mózes isteni hatalommal való felruházása.

Jáhvé arra kéri Mózeset, hogy munkaeszközét, a pásztorbotot dobja a földre. S ahogy a bot földet ér, kígyóvá változik. Nem azért kígyóvá, mert a botra ez az állat hasonlít a leginkább, hanem azért, mert a kígyó az erőt jelképezi, egyrészt az ösztönös, zabolátlan emberi indítatásokat (amelyek forrása az ember agyának legősibb rétege, az ún. hüllőagy) és a zsigeri reakciók elemi sodrását (pl. halálfélelem, nemi vágy), másrészt az istentől származó, földön megnyilvánuló hatalmat. Ezért tekintettek Egyiptomban szent állatként a királykobrára, ezért jelenik meg a fáraók ábrázolásánál is a szent kígyó motívuma. A későbbiekben, amikor a Mózesben lévő isteni erő Áronban is működik, az Isten botjából átváltozó kígyó megeszi a fáraó kígyóját, ami elsősorban nem bravúros cselekedet a testvérpáros részéről, hanem Jáhvé egyértelmű jelzése az egyiptomiak felé, hogy az ő hatalma nagyobb, mint az egyiptomi isteneké.

A kígyóvá változó bot látványa Mózeset megrémíti, a leírás szerint elszalad. Aki rémült már meg váratlanul felbukkanó kígyótól, az tudja, hogy az elszaladás nagyon elegáns kifejezése a pánikszerű menekülésnek. Ez is ösztönös, az újszülött csecsemő is három félelmet hoz magával a világra: a leejtéstől/magasságtól, az erős hangoktól és a kígyótól való félelmet (a velünk született, póktól való félelem még vitatott). Mózes azt teszi, amit az ember természetszerűen tesz hasonló helyzetben: elmenekül. S ekkor ez a bátortalan, alkalmatlan Mózes, Jáhvé egyetlen szavára a nem természetes és nem magától értetődő dolgot teszi: megragadja a kígyót a farkától. És azt hiszem, hogy ez a pont az, amikor Mózes megkapja Jáhvétól azt a megmagyarázhatatlan erőt, amellyel nagy dolgokat tud véghezvinni, pontosabban Jáhvé Mózes által. A kígyónak a farkától való megragadása is jelkép: Mózes azzá a férfivá válik éppen, aki a veszélyt, az irtózott és ambivalens jelentéseket hordozó lényt hajlandó, isteni utasításra, megragadni. Mózes beavatásának a próbája éppen ez, és a mindenkori ember, ha az archetipikus hős útját járja, hajlandó kell hogy legyen erre. A történet mai olvasatban a saját és családjunk, közösségünk körében lévő „kígyók”-kal való szembesülésre biztat: meg kell nevezni, ki kell mondani a problémákat, a veszélyeket, a csúszó és zugokban meghúzódó csendes „ragadozókat”, amelyeket ha nem akarunk megfogni (és tudatosan a jó szolgálatába állítani), majd váratlanul, mikor már nem is számítunk rá, fog megmarni. Mózes továbbá megtapasztalja azt, hogy Jáhvé megbetegíteni és meggyógyítani is tud (leprássá teszi majd meggyógyítja Mózesnek a keblébe

elrejtett – szívéhez szorított, kezét), hatalmas istenség, akiben bízhat, s akinek az ereje legalább akkora, mint az egyiptomi fáraó hite szerint csatasorban felsorakozó nagy egyiptomi isteneké. Ami pedig a harmadik és legfélelmetesebb jelt illeti, a Nílus vizének vérré változtatása, az egyiptomi alvilág istenének, Ozirisz-nak a kultuszát idézi: miután Széth (a sátán szó innen ered) feldarabolja Ozirisz testét (ezek jelképezték az egyiptomi országrészeket), a Nílusba dobott istenség vére az, ami termékennyé teszi a birodalom földjeit áradás idején. Azzal, hogy Jáhvé az egyiptomi istenség szimbolikus vérét (a Nílus vizét) konkrét vérré tudja változtatni (ami a zsidó hagyományban az élet, életerő hordozója, ezért szent, tabu), a héber istenség felsőbbrendűségét fejezi ki az egyiptomi alvilág- és termékenységistenséggel szemben. S mivel a korabeli világszemlélet szerint nemcsak nagycsaládok, törzsek vagy népek küzdöttek egymás ellen, hanem az isteneik is egymásnak feszültek, Jáhvé e harmadik jeltevésének lehetősége által Mózes (és a történetet olvasó, hallgató) tudomására hozza, hogy ő mint a szolgáorban élő héberek istene, legalább annyi erővel bír, mint a birodalmat fenntartó egyiptomi Ozirisz. A jelek által Jáhvé a hatalmát és Mózes hitelességét a hébereknek akarja bizonyítani, ugyanis őket kell meggyőzni arról, hogy elhagyják a nagybirodalom és annak isteneinek védelmét és bőségét, és válasszák Jáhvét és a szabadságot, s az ezzel járó erő feletti pusztai vándorlást.

Jáhvé a küldöttét oktatja a jelek értelmezésére, de a csodák tételére is. Mindezekre Mózes azért lesz képes, hogy küldetését sikerrel végezze. S kijózanító motívum a történetben az, hogy miután a csodákkal, biztatással, rábeszéléssel a férfit az istenség már-már meggyőzi, Mózes, bár már isteni erőnek hordozója, személyiségében cseppet sem változik. (Ne feledjük: a korábban élt és kortárs, istenséggel találkozott vagy megvilágosodott férfiak és nők nagy része arról számol be, hogy életük nagy fordulópontja után személyiségük és neurózisaik továbbra is jelen vannak.) Ugyanúgy keresi a kibúvókat, és még egyszer megpróbálja lebeszélni Jáhvét arról, hogy őt küldöttének tegye: „Kérlek, Uram! Küldj mást, akit küldeni tudsz!” Csakhogy Jáhvé nem mást akar küldeni, hanem éppen őt, ezt a konok, magát alkalmatlannak tartó, beszédhibás pásztort. S még akkor is, ha többször megharagszik Mózesre – mert kapcsolatuk annyira erős, hogy a harag és még a szemrehányások sem veszélyeztetik épségét –, mindig mellette, vele marad. Így válik a nyugvópontot kereső, egyszerű és csendes életre vágó pásztor a tűz szenvedélyével harcoló vezérré, aki lefegyverző bátorsággal áll meg később a fáraó előtt is. Így válik a kifogások emberéből próféta, s az idegen földön tengődő akarki az ősök istenét felismerő vallásalapítóvá. Jáhvé abszolút hatalmának (erre utal a „Ki tesz némává vagy süketté, látóvá vagy vakká? Talán nem én, az ÚR?!”) Mózes nem tud, és amikor talán tudna, nem akar ellenállni.

Vállalja küldetését, isteni erővel és lendülettel végzi azt. És ez nem jelenti azt, hogy nem fog csalódni, összetörni a szíve, kiégni annyira, hogy már a halálát kívánja (lásd a 4Móz 11,11–15 részt). De hát aki az eke szarvára tette kezét, ahogy Jézus mondja – Mózes esetében: aki megragadta a kígyót a farkánál –, annak nincs visszaút. S még ha Mózes nem is jut el az ígért hazába, valóban a siker, az Isten sikerének az embere: aki pásztorból prófétává vált Isten által, aki a vízből kihúzottként kezdte életét, és a tűz lelkét megkapva vált egy nép szabadítójává.

Lakatos Sándor

Fény és sötétség¹

Úrvacsorai agenda 2019 karácsonyán

„Amikor ezt Heródes király meghallotta, nyugtalanság fogta el, és vele együtt az egész Jeruzsálemet.

Összehívott minden főpapot és a nép írástudóit, és megkérdezte tőlük, hol kell megszületnie a Krisztusnak.

Azok ezt mondták neki: A júdeai Betlehemben, mert így írta meg a próféta:

»Te pedig, Betlehem, Júda földje, semmiképpen sem vagy a legkisebb Júda fejedelmi városai között, mert fejedelem származik belőled, aki legeltetni fogja népemet, Izráelt.«

Ekkor Heródes titokban hívatta a bölcseket, és gondosan kikérdezte őket, hogy mikor jelent meg a csillag, majd elküldte őket Betlehembe, és ezt mondta: Menjetek el, és kérdezősködjetek a gyermek felől; mihelyt pedig megtaláljátok, adjátok tudtomra, hogy én is elmenjek, és imádjam őt!...

Bementek a házba, meglátták a gyermeket anyjával, Máriával, és leborulva imádták őt. Kinyitották kincsesládáikat, és ajándékokat adtak neki: aranyat, tömjént és mirhát. Mivel azonban kijelentést kaptak álomban, hogy ne menjenek vissza Heródeshez, más úton tértek vissza hazájukba.” (Mt 2,3–8.11–12)

Az iskolai vallásoktatásban időnként használjuk azt a tanulási módszert, amely során a tanulók nemes egyszerűséggel, de várhatóan viharos rendezetlenségben összedobják és lapra írják minden ismeretüket egy adott témakörrel kapcsolato-

¹ Elhangzott Székelykeresztúron az 1989-es forradalom 30. évfordulójának karácsonyán.

san. A pedagógus pl. a táblán láthatóvá teszi, hogy melyek azok a meglévő ismeretek, amelyekhez újakat lehet társítani. A mindenkori tanulás nem más, mint a meglévő ismeretekhez és tapasztalatokhoz újakat társítani. Enélkül az új ismeret légüres térben lebeg, és ha nem kapcsolódik korábbi ismeretekhez, pillanatokon belül elillan. Minden bizonnyal ilyen indíttatásból tanított Jézus példázatokban, hogy a nehezen érthető gondolatokat köznapi tapasztalathoz köthesse a hallgatósa.

Most arra hívlak, gondolatban futtassuk végig, melyek lennének azok a szavak, fogalmak, jelképek, amelyek nélkülözhetetlenek a karácsonyi történet elbeszélése során. Vajon lehet-e karácsonyt elbeszélni anélkül, hogy megnevezzük Jézust, Máriát és Józsefet, Betlehem városát, az égen feltűnő fényes csillagot és a napkeleti bölcseket? A bölcseknek ismerniük kellett a jóslatot, a csillag feltűnésének egy várt eseménynek kellett lennie és „valakiknek” követniük kellett a csillagot, hogy beteljesedjék a prófécia, és az arany, tömjén és mirha is célba érhesen. Így rajzolódik ki Máté evangélista szerint a lelket melengető karácsonyi történet, ami beragyogja ünnepünket ma is. Ez a történet teljes, jelképeiben, üzenetében dramaturgiájában kerek, egész. Nem kell semmit hozzáadni, nem szabad belőle semmit elhagyni.

De a történetnek van olyan dimenziója is, ami kevésbé megnyugtató. A karácsony dramaturgiája nem tudja nélkülözni az élet árnyoldalát sem. Nem taszítja ki magából, nem tagadja le és végképp nem hallgatja el. Mert, ugye, ott van Heródes király, aki az adott helyzetben fél és nyugtalan. A hír hallatán rögtön tanácskozást rendel el, és tervet sző az őt és hatalmát fenyegető „probléma” ellen. A csillag megjelenésének hajnalán kétértelmű, sőt megfélemlítő szavakat használ. Azt állítja: *imádni kívánja a kisdédet*. Pedig cselekedetei árulkodnak: ha tehetné, a bölcseket rögtön beszervezné, és informátorként használná őket arra, hogy mihamarabb lesújthasson hatalmának teljes erejével ott, ahol éppen nem is számolnak vele.

Ezen a karácsonyon Jézus születésének története és a történetben megjelenő szavak magukba rejtenek olyan értelmezési lehetőséget is, amit megtagadni, elhallgatni nem lehet. Tíz éve és öt éve is beszéltem róla karácsonykor, mert az 1989-es forradalom brassói gyermekkoromat mélységesen meghatározta. Ahogy az évtizedek telnek, a gyermeki fejjel megtapasztalt események egyre mélyebb értelmet nyernek. Beszéltem már a gyermekkorom karácsonyairól, amelyeken a karácsonyfa teteje szigorúan meg kellett hajoljon a mennyezeten, de azon az 1989-es karácsonyon napokat késett az angyal és a megkésett fát székre kellett állítani, hogy a magassága kielégítő legyen. Meséltem arról is, hogy apám katonaruhát, fegyvert és őrzési parancsot kapott azon az ünnepen, és indulás előtt

a karikagyűrűjét letette az asztalra. És talán meséltem arról is, hogy azon az ünnepen voltak percek, amikor nem volt biztonságos az ablak közelébe menni, mert a szomszédban, a bútorgyár területén „valakik” éppen lövöldöztek. És emlékszem, hogy éppen harminc éve lucskos káposzta volt ebédre. Ezek személyes történetek, amelyek akaratom ellenére az én mindenkori karácsonyaimhoz hozánóttek.

Esterházy Péter *A szavak csodálatos életéből*² című előadásában arról értekezik, hogy a diktatúrában nincsenek személyes történetek. A diktatúrában csak egy történet van: a diktatúráé. Ez a történet azonban elmondhatatlan, mert üres, értelmetlen, érzelemmentes, sötét és hideg, mint a fekete kút mélysége. A diktatúrában nemcsak a kimondott szavaknak, hanem az elhallgatott szavaknak is súlya van. A ki nem mondott szavak súlyáról így ír Esterházy: „Ha mondjuk a 70-es években leírtuk volna ezt a szép négy pozitív és egész számot, 54, 55, kicsi torpanás, botlás és félrenyelés, 57, 58, és föléje írtuk volna, hogy Négysoros, akkor egy igazi bátor hazafias verset kapunk, vélhetően nem remekmű, de a hiányzó mágikus szám érzékletesen fejezi ki a magyar nép örök szabadságvágyát [...]. Elmúltak a csúf idők, s ha most megpróbálkozunk így evvel a négy számmal, avval csak azt dokumentáljuk, 54, 55, 57, 58, hogy nem tudunk számolni. Hová lett a számok e sorrendjéből a szabadságvágy [...]?”³

Hat-hét éves lehettem (1987 körül), amikor építőkockákból várat építettem otthon, a brassói lakásunk nagyszobájában. A tervem jól sikerülhetett, tornyok, kapuk a helyükön voltak, játék harcosok, lovak, tenyészállatok népesítették be a falakon belüli teret. A remekmű teljességéhez zászlót kellett kitzúzni a tornyokra. El is készítettem, nemsokára ott lobogott a piros-fehér-zöld lobogó minden vártornyon. Büszkén mutogattam apámnak. Apám ránézett és ennyit mondott: „Ezért egy szép nap engem megkötnek.” Az arcára már alig, de a tekintetére, azt hiszem, tisztán emlékszem. Szavai mögött döbbenetes kettősség tátongott. Egyfelől büszkeséget éreztem bennük, hiszen bár ő maga soha nem volt szélsőséges nacionalista, és minket sem fertőzött ilyesmivel, láthatta, hogy tudom, hová tartozom. De a tekintetében rettegés is volt, mert saját szemével látta 1987 novemberében, Brassóban, a kamiongyárosok lázadásának idején, akik közé maga is tartozott, hogy az egyszerű, őszinte emberi megnyilvánulás elég ok ahhoz, hogy valakit meghurcoljanak vagy megsemmisítsenek. Jelent-e ma valamit az, hogy az ilyenfajta rettegéstől harmincévnyi távolságra vagyunk? Vajon teszi-e a dolgát az a generáció, amelynek feladata lenne megtanítani a múltat?

² ESTERHÁZY Péter, *A szavak csodálatos életéből* (Budapest: Magvető, 2003).

³ ESTERHÁZY, 18.

Ennyi év távlatából összeáll a kép, és én ma értem apám egykori, nem túl kedves szavait, és értem George Orwell 1984 című írását, amely megjövendölte, hogy a diktatúrában nincs személyes történet, nincs személyes olvasat, csak a diktatúra története, csak a diktatúra olvasata van. A diktatúrában nincs nemzeti érzület, nincs ember, nincs barát, nincs Isten, nincs gyermekszáj, nincs családi biztonság. A diktatúra idején minden éhezés, fázás, nincstelenség és rettegés ellenére a hírekből csak azt lehet megtudni, hogy a munkásosztály a tervet kétszáz százalékra teljesítette, és a fejlődés megkérdőjelezhetetlen.

A demokráciában viszont – folytatja Esterházy Péter – „mindenkinek külön története van, csak nincs magától értetődően közös nyelv hozzá, az ÉN nehezen ér el a MI-hez, s ha nem, marad a személyes, más számára érthetetlen motyogás.”⁴ Valamennyien magunkkal hordozzuk a múltat és a jövőt. Vágyunk és reménységünk, hogy az értelmetlen motyogás helyett megtaláljuk a közös nyelvet, a szeretet evangéliumának közös nyelvét. Ez a lehetőség adatik meg számunkra ebben az ünnepben és ebben a szertartásban is. Feladatunk felismerni a bölcsőhöz vezető utat, feladatunk meglátni a fénylő és utat mutató csillagot, meghallani az angyali szózatot. Feladatunk újra felfedezni a szeretetnek a közösségekben rejlő erejét.

A betlehemi bölcső története és a karácsonyban az úrasztali vendégség egy közös nyelven szólít meg bennünket. A betlehemi bölcső és az úrasztali közösség elvárja, hogy az egyén magával hozza a személyes történetét, mert anélkül fagyosan személytelen, árván üres, hidegen közömbös és bután értelmetlen. Ha szél-sőségesen hangzik is, de ez az ünnep azt kéri, hogy személyes történeted nélkül inkább ne is gyere be a házba. Előbb inkább indulj el, és találd meg, ismerd fel a saját magad történetét és szerepét, azt hozd ide! Itt, ma a betlehemi bölcsőből visszamosolygó kisded közelségében önmagad lehetsz történeteddel, álmaiddal, örömeiddel és fájdalmaiddal egyaránt. Ma az Úristen maga hajol közel hozzánk, a betlehemi kisded mosolyog vissza ránk, és az evangéliumbéli angyalok hangoosan hirdetik azt a történetet, aminek te is részese és szereplője lehetsz. Szülőként, gyermekként, kereső vándorként, ajándékot hozó napkeleti bölcsként, félelmeit leküzdő pásztorként. Ebben a történetben a bölcsök „Bementek a házba, megtalálták a gyermeket anyjával, Máriával és leborulva imádták őt” (Mt 2,11).

A történet megszólít és azt kérdezi, mit hordozol magadban, mi rejtőzik szíved legmélyebb rejtekében? Bármit is vagy bárkit is keresnél ezen az ünnepen, az úrasztala közelségében megtalálhatod. Akár Istent keresed, akár az élet legemberibb arcát fürkészed, akár a lelkekben dülő nagy érzelmi háborúk forrását kuta-

⁴ ESTERHÁZY, 2003. 57.

tođ, akárhogy is állna életed csillaga, az úrasztala vár téged, és befogadja egyedi és páratlan személyes történetedet. Jöjj, lépj be ebbe a házba, és lásd meg, itt van az, akit keresel!

Ámen.

Szén Sándor

Dávid Ferenc emlékére¹

„Majd az Úr szavát hallottam, amint ezt kérdezi: Kit küldjek el, ki lesz a követünk? Én ezt mondtam: Itt vagyok, engem küldj!” (Ézs 6,8)

„Hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, feddj, ints, biztass teljes türelemmel és tanítással.” (2Tim 4,2)

Kedves Testvéreim!

A mai nap két oknál fogva is kiemelkedik az év többi vasárnapjainak sorából. Hirtelenjében akár rá is lehetne csodálkozni erre a kijelentésre, hiszen itt, a templomban nem látni semmilyen változást. Itt minden a régi, a hangulat, az orgona hangja, a zsoltár, az imádkozás áhítata – s mert nem először halljuk – ismerős a szentírási üzenet, s igen: gyülekezetünk létszámában, nagyjából az arcok szerint is azonos, a megszokott a gyülekezettel. De a hallgatóság ezzel mégsem azonos. Merthogy az sokkal népesebb. Ma e templomi gyülekezethez hozzáadódik ama virtuális is, amely azokból tevődik össze, akik most a Bukaresti Rádió magyar adásának vallásos műsorát hallgatják. Ezúttal is nagy szeretettel köszöntök minden rádióhallgatót. Ez a lehetőség nemcsak megtisztelő, de jelentősége is nagy, lévén hogy egyetemes egyházunkban ma ünnepeljük egyházalapító, első püspökünk, Dávid Ferenc halálának 440. évfordulóját.

S ha már rendhagyó ez a vasárnap, akkor lehetséges, vagy talán éppen szükséges, hogy maga a beszéd is kissé ilyen legyen. Ez abban nyilvánulna meg – amennyiben sikerül – hogy a bibliai tanítást ötvözném egypár, Dávid Ferencre vonatkozó életrajzi adattal.

Ez utóbbit azért tartom fontosnak, mert a rádióhallgatók között minden bizonnyal ott vannak más felekezetű hittestvéreink is, akik talán legjobb esetben is csak a nevét hallották Dávid Ferencnek. De azzal is számolnunk kell, hogy – mint köztudott – az ember Isten feledékeny teremtménye. Bizony, mint gyérülő

¹ Elhangzott 2019. november 14-én Siménfalván és a Bukaresti Rádió magyar adásában.

szitából annak tartalma, elménkből is kihullik sok történés, esemény, szó, kedves, drága szép emlék. Nincs különül az ember a vallással sem. Mert hol van a még hacsak a közelmúltban megtanult s szépen felmondott kátéismeret? Abból bizony sokat megemésztett a feledés.

Hangozzék el hát itt a lényegre rávezető – igaz, amúgy száraz – de mégis nagyon fontos adat Dávid Ferencről. Tudom, hogy most sokaknak semmi újat nem mondok, s ez bizony örvendetes dolog, de ha csak két olyan ember van, akik semmit se hallottak róla, akkor is érdemes elmondani, illetve mindenkinek meghallgatni, hiszen ma is így igaz: *repetitia mater studiorum est*, azaz: az ismétlés a tudás anyja.

Nos tehát Dávid Ferenc 1520 körül született Kolozsváron. Egész életét lelkesként, iskolaigazgatóként, püspökként Isten ügyének, az evangélium terjesztésének és példás megélésének szentelte. Kora ifjúságától fogva a reformáció elkötelezett híve volt. S hadd hangsúlyozzam, hozzam mindenki tudomására vagy éppen emlékeztessenek arra, hogy Dávid Ferenc Erdélyben az egyetlen tudós teológus volt, akit mindhárom bevett protestáns felekezet méltónak tartott arra, hogy püspökének válasszon. Így hát az erdélyi evangélikusok és reformátusok egyháza Dávid Ferenc püspökségével indult. 1568 januárjában a tordai országgyűlés pedig kimondta a minden felekezetre egyformán érvényes hit- és lelkiismereti szabadság törvényét, s egyben szentesítette egyházunk megalakulását.

Külföldi tanulmányai után hazatérve lendületesen vetette bele magát a munkába. Szép és termékeny évek következtek, az emberek lelkében és gondolkodásában első helyre lépett elő a vallás kérdése. Ezt a jelenséget méltónak találta lejegyezni a kor krónikása, Nagy Szabó Ferenc is, aki ezt írta: „Hallottál volna akkor egész Erdélyben mindenfelé, falun és városon, a köznépnél is nagy disputátot, étel, ital közben, estve, reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikáló székről, sőt káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religión levők között.” Ez a korabeli írás jól mutatja hogy milyen látványosan megnőtt az érdeklődés a vallás iránt. A gyülekezetek anyagilag, erkölcsileg és szellemileg megerősödtek, gyarapodtak, zsinatokon és országgyűléseken a tolerancia szellemében a hívő ember vallási felszabadulását, fellélegzését lehetővé tevő határozatok születtek. A hitvitákon aratott győzelmek következtében egyházunk morális tekintélye megnőtt, és megtörtént, ami akkor képtelenségszámba menő, fantasztikus, országra szóló esemény volt: a fejedelem, az ország első embere, maga János Zsigmond az unitárius vallásra tért át. Vajon képesek vagyunk-e eléggé méltányolni és értékelni azt, hogy egy ország vezetője kitérjen abból a hitből, amelyre pallérozott elméjű, tehetséges és tekintélyes egyházi méltóságok tanították, nevelték? És János Zsigmond meglépte ezt a lépést, s tette ezt nem meggon-

dolatlanságból, de igenis megfontoltan, tiszta szívvel, lelkesen, mert ennek az új vallásnak szellemisége találkozott az ő emelkedett, tudással és új ismeretekkel feltöltődött lelkével. A fejedelemnek ez a döntése nemcsak saját magát minősíti, de azt a szellemóriást is, akinek hatására az a történelmi döntés a fejedelem lelkében megszületett: Dávid Ferencet.

A diadalmenet azonban csak pár évet tartott. A történelem kereke elkezdett visszafelé forogni, az események alakulása 180 fokos fordulatot vett. Az unitáriusok számára az élet ezután már csak a létért való küzdelemről szólt. Az immáron új fejedelem – egyébként erdélyi és magyar történelmünk nemzetközi szinten is elismert, tekintélyes fejedelme, a későbbiekben Lengyelország királya, Báthori István pallosa először is Dávid Ferenc reformátori ténykedésének fonálát vágta el. Egy koncepció során holtig tartó börtönre ítélték. Történt mind ez 1579. június 1-én. Elvitték a dévai várba, amely – egy kis unitárius hazabeszéléssel, lokálpatriotizmussal szólva – nemcsak azért magas, mert hegyen épült fel, hanem azért is, mert azt egy hallatlan és halhatatlan magas szellem örökre belengi. Egy szűk fél év alig telt el, s egy hideg, ködös novemberi napon meghalt a hős. Sírja nincs, de van emlékezete. Minden esztendőben, amikor fontosnak tartjuk „ébreszteni a nagyra nőtt, de alvó jegenyét is”, elzarándokolunk a várba, benépesítjük az udvart, virágot helyezünk el, és gyertyát gyújtunk az emlékmű talapzatán, várszínházzá változtatjuk a várat, az omladozó falakat színpalak gyanánt használják unitárius fiatalok, s mi, korosabb zarándokok, újraolvassuk kiadott műveit, tisztelgünk két köztéri szobra előtt Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön. Igen, ébresztgetni fogjuk ezután is a vallás, az unitarizmus ügyét, az egyház, a nemzet, az anyanyelv, az önazonosságtudat, az emberszolgálat, kultúránk megőrzésének imperatívuszát. És ébren kell és ébren is fogjuk tartani a lelkiismeretet, hogy az ne engedje el- és kialudni a hit lángját, szétesni a reményt, lankadni a lelkesedést és buzgóságot, és ne engedje elsorvadni a tenni akarást, de táplálja az isteni gondviselésbe vetett bizalmat, ragaszkodásunkat az őseinktől kapott, ránk testált gazdag örökséghez.

Anélkül, hogy patetikusak lennénk, hadd tegyük fel kérdéseinket, ekként: mégis ki volt ez az ember? Honnan érkezett? Mit, mennyi eredményt ért el az Isten gyönyörűséges igájában vállalt szolgálata? Ki indította útnak? Talán ezek lennének a válaszok: hát ugyanaz indította el, aki a textus bizonyosága szerint magát a nagynevű prófétát is elhívta és megbízta, hogy hirdesse az ő törvényét. S akár csak akkor, a 16. század vallási homályban tapogatózó emberek felé intézte kérését: kit küldjek el és ki megy el nekünk? Dávid Ferenc válasza ugyanaz volt, mint Ézsaiásé: „Itt vagyok, engem küldj”. S miként a próféta, ő is ment lelkesen, szívében az isteni ügy szolgálásának elszántságával. Ment megterhelt, lelkében

megnyomorított, célt tévesztett, dezorientált népéhez, hogy szólja az igét, a tanítást, hogy visszaadja önbizalmukat a hívő lelkeknek, ráeszméltesse nagyra hivatottságukra, történelmi küldetésükre, hogy visszatérjenek őseik Istenéhez, a Seregek Urához. S amikor Ézsaiás számára elérkezett az utolsó nap, visszatekintett az útra s így szólt: küldetés teljesítve. Aztán meghalt.

Kedves Testvéreim! Mégiscsak igaz, hogy az alkalom, a perc kedvező feltétel a szavak teljes megértéséhez. Igen, Dávid Ferenc előállt, és a jó Isten rendelkezésére állt, hirdette az igét alkalmas és alkalmatlan időben. Az alkalmas időben, a magasba emelkedés éveiben nyilvánvaló, hogy egy ilyen tehetséges embernek nem volt sem nehéz, sem különösebben megterhelő ez a szolgálat. Minden bizonnal – a szerény ember megnyerő alázatával – ezt ő maga is elismerte volna. Hiszen a legnagyobb pártfogó, a fejedelem vigyázó tekintete alatt, teljes erejét, egész lelkét, minden tudását a vallás megreformálása eszméjének szolgálatába tudta állítani. Ezekben az években, egészen 1571 márciusáig, János Zsigmond haláláig írta és adta ki műveit, prédikált a fejedelmi udvarban Erdély legfőbb méltóságai, igényes hallgatósága előtt.

És hirdette az igét alkalmatlan, nehéz és kényelmetlen időkben is. Tulajdonképpen ezek voltak azok az esztendőök, amelyekben egyházunk egyben tartásáért vállalt küzdelmes munkája babért termelt. Mert az emberi jellem nem akkor mutatkozik meg, amikor problémamentes az élet, amikor könnyűszerrel lehet végezni a ránk bízott feladatainkat, hanem akkor, amikor a pálmára ránehezedik a teher, s bár paradoxonként hangzik, az mégis olyankor nő. Környezetéből, mint szálfenyő a bozótból, kimagaslik, s gyémántként ragyog az erős jellem, s tündököl a minden nehézséggel megküzdni tudó diadalmas istenhit. S hadd tegyük hozzá: az örökös zaklatások, vegzálások egyáltalán nem könnyű évei sem voltak erejét meghaladóan nehezek, mert azokon kívül, akik elpártoltak, ott hagyták, vagy mint Jézust Júdás, korábbi barátja és eszmetársa, az ide menekült szabadelvű, korának tudós orvosa, az olasz doktor Blandrata elárulta, azért maradtak mellette hűek, az el nem tántorítható barátok, hívek, akik szinte testközelen álltak mellette, pumpálták belé a továbbküzdés energiáit. Amikor aztán övétől, hitharcosaitól elszakították, a börtöncella magányában sem tört meg, sőt erős hittel vallotta: „akiket Isten lelke megvilágosított, nem szabad hallgatniuk, sem az igazságot el nem rejthetik”. S mikor eljött az utolsó nap is, visszanézett a megtett útra, s imígyen szólt: érdemes volt! Küldetés teljesítve! Aztán meghalt. Elvégeztetett. De csak a teste. Szelleme, példamutatása él, és élni fog.

Testvéreim, a Jézus kínszenvedéseinek történetét megörökítő zenemű, az unitárius *Passió* zárósora így szól: „Így van megírva, így kellett szenvednie a mi Urunk Jézusnak, az evangélium írása szerint.”

Igen, így van megírva, így írta meg saját maga életének történetét, Isten és az ember, a vallás és az egyház, a nemzet iránt mélységesen elkötelezett eseményso-rozatát. Halálában pedig úgy dicsőült meg, mint Mestere, aki után így nevezte magát: a megfeszült Jézus Krisztus szolgája.

Emléke legyen áldott, és mindörökké éljen közöttünk és bennünk! Ámen.

Újvárosi Katalin

A vallásszabadság ünnepére¹

„Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, hasonló lesz az okos emberhez, aki kősziklára építette a házát.

És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és nekidőltek annak a háznak, de nem omlott össze, mert kősziklára volt alapozva.

Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki homokra építette a házát.

És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.” (Mt 7,24–27)

Volt egyszer egy gyönyörű kert, tele különféle gyümölcsfákkal és szebbnél szebb bokrokkal, virágokkal. A kert lakója volt egy tölgyfa is. A gyümölcsfák évről évre hozták a zamatos gyümölcsöket, a virágok csodálatos színekben pompáztak, a tölgyfa pedig csak irigykedve nézte őket, és szorongva, egyre nagyobb szomorúságban töltötte napjait. Egy napon az almafa így szólt hozzá: „Nagyszerű dolog almát teremni! Csak azért nem megy még neked, mert nem összpontosítottad eléggé a figyelmedet. Ne búsulj, az akaratérőd edzésével te is tudsz majd ilyen szép almákat teremni.”

„Ne almát akarj teremni! – szólt bele a rózsabokor büszke öntudattal. – Inkább nézz csak ide, mennyire szépek a virágaim. Neked is lehetnek ilyen rózsáid, még könnyebben is, mintha almát próbálnál teremni.” Szegény tölgyfa minden véleményt meghallgatott, és egyre kétségbeesettebben próbálkozott, hogy megfogadja a tanácsokat, ám sehogy sem sikerült neki sem almafává, sem rózsabokorrá, sem más növényé válnia. Kezdett meghalni benne a remény, hogy valaha is boldog lesz.

Ekkor érkezett a kertbe a bagoly. A bölcs madár csak átutazóban volt, de látta a tölgyfa szomorúságát, ezért leszállt az ágára, meghallgatta őt, majd így szólt:

¹ Elhangzott Tordán 2020. január 12-én, a vallásszabadság napi istentiszteleten.

„Túl sokat figyelsz arra, hogy mások milyenek, és milyennek akarnak látni téged. Annyit foglalkoztál a külső zajjal, hogy már meg sem hallod a belső hangodat. Nem vagy önmagad. De ha figyelsz, és újra meghallod a belső hangodat, akkor megtalálsz a boldogságodat is.”

Azzal felszállt a tölgyfa ágáról, és már repült is tovább.

„A belső hangomat? – töprengett magában a tölgyfa. – Nekem olyan is van?”

A bagoly szavai komoly hatással voltak rá. Egyre kevésbé figyelt az almafa, a körtefa, a rózsza és mások kinézetére és véleményére – már sokkal jobban érdekelte, hogy mi is az a belső hang, és mit rejthetnek a bagoly titokzatos szavai.

Aztán ahogy egyre többet figyelt befelé, elkezdte megérteni, hogy nem is olyan titokzatos mindez. Egyre jobban meghallotta a saját belső hangját, és elkezdte érezni, hogy ki is ő valójában. A bagoly szavai értelmet nyertek számára.

„Te tölgyfa vagy – szölt a belső hangja. – Nem azért vagy itt, hogy olyan legyél, mint az almafa vagy a rózsza, hanem azért, hogy tölgyfaként élj boldog és teljes életet. Te vagy az, aki árnyékot ad a fáradt vándornak, te adsz biztonságos odút a madaraknak, te mutatsz utat annak, aki eltévedt, te teszed fenséges megjelenéseddel még szebbé a tájat.”

És a tölgyfa végre megnyitotta a szívét, hogy valóban önmaga lehessen. Elkezdett terebélyesedni, jó szívvel fogadta a madarakat és a vándorokat, és soha többé nem figyelt arra, hogy ki milyennek akarja látni őt, vagy mások szerint mit kéne tennie. Éppen ezért kezdték egyre többen tisztelni és megbecsülni. Ő pedig egyszerűen csak őszintén önmagát adta, és nagyon jól érezte magát a világban.

„Tölgyfa vagyok” – mondta ki őszinte boldogsággal minden egyes nap.

Kedves Testvéreim! Micsoda erő sugárzik abból, ha valaki felismeri önnön küldetését, értékeit és él vele. Zene füleimnek, amikor valaki büszkén, őszintén és hitelesen vallja magáról, hogy unitárius vagyok, református vagyok, székely vagyok, svájci vagyok. Kellemes zene, mert tapasztaltam ellenkezőjét is, amikor elveszett emberek bántottak azért, mert nekik az nem tetszett: Kolozsváron egy illető azért nem ült a mellettem levő üres székre, mert unitárius vagyok, a gyülekezetemben kihelyezésemkor azért lázadtak ellenem, mert nő vagyok, de figyelmeztettek arra is, hogy ne feledkezzek el arról, milyen országban élek, és legyen szíves annak nyelvét beszélni. Bármennyire is szeretném, nem tudok olyan gyümölcsöket teremni, ami mindenkinek tetsző lehet, ami más felekezetre, nemre vagy nemzetiségre jellemző, mert én másra kaptam elhívást. Mint ahogy te is és te is.

Azt mondtam az imént, hogy erős ember az, aki a helyén van. Mondhatnám azt is, hogy okos vagy bölcs. Sok példát találunk erre nézve a Bibliában – nem-

csak az Új-, hanem az Ószövetségben is: útmutató tud lenni ma is, ha figyelünk az intésre.

A felolvasott bibliai rész is egy ilyen útmutató:

„Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, hasonló lesz az okos emberhez, aki kősziklára építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és nekidőltek annak a háznak, de nem omlott össze, mert kősziklára volt alapozva. Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki homokra építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.”

A jézusi útmutató kapcsán három dologról szeretnék szót ejteni: a házról, amit építünk; a kőszikláról és a homokról mint alapokról; illetve az árvízről és a szélről.

A házat, amiben lakunk, ahová hazamegyünk, ahol megpihenünk, ahol magunk vagyunk a családdal, úgy hívjuk, otthon. Itt meritünk erőt a dolgos napokhoz, itt ünnepelünk, vagy ide vonulunk vissza gyógyulni. De sejtjük, hogy Jézus nem erről a házról beszél: ő olyanfajta házat emleget, amit az ember Istentől kapott – mert tudja, hogy valójában az otthon Istennel van. Ő ad erőt a dolgos hétköznapiakhoz, vele szebb és áldottabb az ünneplésünk, és a gyógyulásban is neki van szerepe. Hogy nála van a lélek igazán otthon – ott pihenünk meg valójában, ahol beengedjük őt az életünkbe. Ezért kőszikla annak a háznak az alapja, aki ővele jár. Kősziklára építkezni nehéz feladat, sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy meglássék az építkezésből valami. Homokra mennivel könnyebb: látványos és gyors. De bármilyen alapunk is van, számolni kell azzal, hogy lesz zápor, árvíz és szél. A nehézségeket nem lehet elkerülni, sem megúszni. Megélni, átélni kell. Ha megfelelő alapom van, akkor könnyebb; ha nincs, elsodorhat a vihar. Ezért okos, bölcs, erős ember az, aki nemcsak hallja a tanítást, hanem cselekszi is azt.

Ma, amikor ezen az ősi helyen emlékezünk, akkor be kell látnunk, hogy olyan bölcs és erős emberekre fordítjuk figyelmünket, akik hallották a tanítást, reá alapoztak és tették a saját dolgukat. Igen, gondolok az ötszáz évvel ezelőtt született Dávid Ferencre, aki nyughatatlanul kereste az útját, mert érezte, hogy sem rózsafának, sem almafának nem teremtette őt az Isten. A belső hangja pedig segített: addig olvasott, addig tanult, addig vergődött, amíg kőszikla erősségű alapra nem talált – ez lett a tiszta jézusi kereszténység eszméje. Gondolok még János Zsigmondra, aki beengedte házába az eszmét és üdvözölte azt, mert megértette: ez az ő útja is, másféle gyümölcsöt ő maga sem teremhet. Ugyanakkor gondolok azokra, akik szerte az országból érkeztek télvíz idején ebbe a városba,

időt szánva az ország dolgaira. Mélységes tisztelet előttük, akik olyan törvényt mondtak ki itt először, amely ma is sok esetben megvalósulásra vár. És gondolok azokra is, sőt tisztelegel előttük, akik viharokkal nem törődve álltak a szélben, záporban és árvízben, védve és óvva az eszmét, amiért első püspökünk mártírlátt halt.

Nem lenne teljes ez a prédikáció, ha csupán visszafelé tekintenénk. Tartozunk a múltunknak annyival, hogy megvizsgáljuk a jelenünket és kitekintünk a jövőnk felé. Így év elején amúgy is megtesszük – vegyük hát számba egyházi életünket is, és kérdezzük meg magunktól: adok-e esélyt magamnak arra, hogy a belső hangom megszólaljon? Ha adok, vajon hallom-e a belső hangom vagy hagyom, hogy elhitessék velem, miféle gyümölcsöket kell teremjek. Ha hallom azt a hangot, akkor elfogadom-e a szavát és aszerint cselekszem-e? Kire, mire alapozom az életem? Van-e helye lelkemben Istennek, Jézusnak, az egyháznak? Milyen formában, hogyan? Mit tesznek velem a szelek, a záporok és az árvizek? Ki merem-e mondani, hogy bölcs és erős ember vagyok?

Bízom benne, hogy igen. Mert hallod a tanítást. Már csak cselekedni kell. Mindennap. Ehhez adjon erőt az Úristen mindannyiunknak, életünk minden napján. Ámen.

Demeter Sándor Lóránd

A hit Isten ajándéka¹

„Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka ez.” (Ef 2,8)

A nemzetünket ért 2019. évi úzvölgyi megalázó események után egy ideig #ezisÚzvölgye címke alatt gyűjtöttem azokat a jogfosztásokat és sérelmeket, amelyek az erdélyi magyarságot érték. Aztán feladtam, mert olyan sok kezdett lenni belőlük, hogy a lelkenek már nyomasztó volt elviselni. Ilyen élethelyzetből kitekintve, az érintettség okán értelmezhetjük a vallásszabadságot, és mély együttérzéssel hallgathatjuk egy kissebbségi sorsban élő bibliai fiatalember történetét: Jézus születése előtt 586 évvel egy Nabukadonozor nevű babilóniai káldeus király elfoglalta Jeruzsálemet, és a templom tárgyait a maga isteneinek templomában helyeztette el. A nemesi családok jó megjelenésű és tehetséges fiait idegen nyelv használatára kötelezte. Még azt is a király határozta meg, hogy mit ehettek, mit ihatnak és idegen nyelvű, új nevet kaptak. Erős átnevelési folyamat leírását tárja elénk Dániel könyve. Nézzük közelebbről, értelmezzük újra! Mivel kezdődött az átnevelés? A jeruzsálemi templom tárgyait összegyűjtette, elvitette és a maga istenének templomában helyeztette el a hódító. Az elfoglalt ország, a legyőzött nép vallásának meggyalázásával kezdődött az átnevelési program. A vallás szabadságának eltiprásával. A vallásszabadság előtt tisztelgő lovas zarándoklat előkészítése során megkérdezték tőlem: mit tud ma üzeni ez a világnak? Miért küldetés ma a figyelmet ráirányítani a vallásszabadság eszméjére? Látszatra ez valóban kérdés lehet, ha csak annyit látunk, hogy a törvényesen bejegyzett és elismert vallások száma Romániában 18, és Magyarországon 27. Kérdés lehet, és pont ez a kérdés teszi lehetségessé, hogy elmondhassam: a vallásszabadság minden szabadság alapja. A hit, az Istennel való személyes kapcsolat formája meghatározza a gondolkodás és a teljes emberi élet mikéntjét.

Január 6–13. között Tordán ülészttek az erdélyi rendek. Az országgyűlés egy hétig tartott. Székelyföldről télvíz idején, lovas szánnal három napba telt az út oda és három napba vissza. Azok, akik meghívottai voltak az országgyűlésnek,

¹ Elhangzott Kolozsváron a vallásszabadság ünnepeén, 2020. január 13-án.

életükből két hetet szántak arra, hogy a hideg télben utazva, hideg templomban ülve az ország dolgairól határozzanak. Lejárt az országgyűlés, és 14-én útra keltek. Vajon hogyan ültek vissza szánjaikba? Elképzelem őket, ahogyan oda tettek maguk mellé a forralt bort, a pálinkát, a lábak számára felmelegített téglát és mielőtt belecsavarták volna testüket bundáikba és vastag pokrócáikba, még egy szóra egymás felé fordultak: „Azta, mekkorát mondtunk! A hit Isten ajándéka!” Vajon tényleg tudták, hogy milyen nagyot és fontosat alkottak, és a büszkeségtől düllendő mellel keltek útra, vagy egyszerűen, alázatosan, mint akik számára természetes mindaz, ami történik?

Elképzeléseim és találgatásaim világán túl tény az, hogy a történések a középkortól az 1800-as évekig tartó időszakot az erős telek és nagy hidegek miatt kis jégkorszaknak nevezik. Január 13-án, a vallásszabadság napján, egy óra erejéig itt vagyunk ebben a viszonylag meleg templomban, ahol a képzeletet a csikorgó hideg nem tudja megdermeszteni. Megpróbálom hát e prédikációval mozgatni a képzeletet és a múltó idót, a dermedtségből kitüremkedő szavakkal úgy festeni le a múltat, hogy az 1568-as tordai országgyűlés és annak vallásszabadság-határozata élővé és érthetővé váljék. Ehhez segítségül hívom Passuth László író, műfordító *Víz tükrére krónikát írni* című könyvét.

Az esemény helyszíne Torda, időpontja a farsangi időszak kezdete. Passuth így kezdi leírását: Háromkirályok napjára... Ez az egyik legrégebbi egyházi ünnep. A negyedik századig ezen a napon ünnepelték Jézus születésnapját és az évkezdetet is. A negyedik századig, vagyis addig, amíg ott voltak az alakuló kereszténység bölcsője mellett vallásunk előfutárai, az ariánusok is. Az országgyűlés szellemiségéről írja Passuth: „Dávid Ferenc szelleme uralkodott a diétán a vallási türelem s a lelkiismereti szabadság jegyében. [...] Tordán az »angyali szelíd-ség« igéi uralkodtak hét rövid nap alatt.” Ebben az angyali közegben született meg a vallásszabadság törvénye, és erősítették meg azt a textusként felolvasott bibliai idézettel: A hit Isten ajándéka! Egy új esztendő elején, az angyallelkű országgyűlési képviselők által megfogalmazott törvény rendkívüli eredménye a sokarcú erdélyi együttélésnek, amelyet így méltat Passuth: „Ez a mondat nem dogma, nem is törvénycikk, csak formulázása annak, amit szabad. Mégis sarokkő – nem csak Erdély, de az egyetemes lelkiismereti szabadság dolgában messze előremutató, egyedül lehetséges kapocs olyan sokrétű közösségben, melyet sokkal több választ el egymástól, mint ami összefűzi.” Az országgyűlés időpontját, szellemiségét és annak eredményét nézve az eddig elmondottakat így összegezhetem: Torda új kezdet, jézusi alapokon.

Ennek az új kezdetnek a másnapján az országgyűlés képviselői, a nemes rendek útra keltek, hogy visszatérjenek birtokaikra. Elképzeléseim és találgatá-

saim világán túl tény az, hogy a vallásszabadság törvényét Bibliából vett idézetekkel egészítették ki, és az egész az azzal az efézusi levélrészlettel támasztották alá, amelyet ma prédikációm textusaként felolvastam: „Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem töletek van: Isten ajándéka ez” (Ef 2,8). Az unitáriusok által használt új fordítású Bibliában így lehet olvasni. Görög eredetijét (τῆ γὰρ χάριτί ἐστε σεσωσμένοι διὰ πίστεως καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ἑμῶν, θεοῦ τὸ δῶρον·) lehet így is fordítani: „Mert jóakarattól és kedvességből éltek a hit által, amely Isten ajándéka.”; és így is értelmezni: „Istentől kaptunk ajándékot. A benne való hitet, bizalmat. Jóakarattal és kedvességgel ezt az ajándékot őrzi. Ezért élünk.” Az efézusi gyülekezetnek írja ezt Pál. Annak a gyülekezetnek, amely nevében hordozza, hogy kívánatos. Egy szabad római város polgárainak ír, egy ázsiai kikötővárosba, ahol a lakosság nagy része Dianának, a nép, a szülés és gyermeknevelés istennőjének hódolt; akinek tiszteletére olyan gyönyörű templomot építettek, hogy az akkori világ ezt állította róla: „a Nap csodásabb dolgot nem lát útja során, mint Diána templomát”. Pál két évig élt ott, és tanítványai is visszatértek ebbe a városba, ahol lelkes, növekvő gyülekezet épült. Ez a szépséges és áldott gyülekezet később nagyon megváltozott. A Jelenések könyve így szól róla: „Emlékezzél tehát vissza, honnan estél ki, térj meg” (Jel 2,5). A tordai országgyűlés határozatának alátámasztására használt efézusi üzenetnek és a köré épülő értelmezési tartománynak ezek a kulcsszavai: kívánatos, szabad, csodás, lelkes, rossz irányba változó, visszaemlékező. Az országgyűlés ilyen háttérű bibliai üzenetet épített be határozatába. Véletlen lenne a kapcsolat, az indoklás? Miért ezt a gondolatot aktualizálták? Ezekben a kérdésekben elmélkedve, a történelmi és bibliai háttérből ez emelkedik ki:

Az ezerésszázhatvannyolcasok Biblia-, politikai helyzet-, történelem- és kultúraismeretüket hasznosították akkor, amikor a vallásszabadság törvényét megfogalmazták. Tisztában voltak vele, hogy a vallásszabadság minden szabadság alapja. A hit, az Istennel való személyes kapcsolat formája meghatározza a gondolkodás és a teljes emberi élet mikéntjét. Amikor azt mondjuk: a hit Isten ajándéka, akkor az unitárius örökség az erdélyiségnek ezt a kincsét – Szent Grálját – tiszteli, őrzi és éli. Maradjon is így.

Ünnepi istentiszteletünkön az énekeskönyvnek olyan zsoltárait énekeljük, amelyek Thordai János unitárius költő és zsoltárfordító szerzeményei, akinek éppen a mai napon van évfordulója. Egyik zsoltárában így fohászkodik: „Igazlító szent Úristen, halld meg az én szómat”. Így fohászkodom én is a vallásszabadság örökségének megértéséért és megmaradásáért. Az 1956-os események megtorlási sorozatában a vallás képviselőjeként, koholt vádak alapján elítélve került börtönbe egyházunk egykori püspöke, dr. Erdő János. Börtönviseltsége még hitele-

sebbé teszi a lelkiismeret szabadságát féltő szavait: „Akik elfelejtik a múltat, kénytelenek azt megismételni. Azok pedig, akik emlékeznek a múltra, benne útmutatást találnak a jelenre és a jövőre egyaránt, s gazdag hagyományt tudnak feleleveníteni. Mi megtanultuk a múltból, hogy sok idő és tapasztalat szükséges, amíg az ember eljut annak felismerésre, hogy egyetlen dogma sem érdemli meg, hogy érette szembeszálljunk és vétkezzünk, az emberség és a szeretet ellen.” (*Dávid Ferenc és a vallási türelem problémája*)

A felmelegedő tavaszi időben feleségem szebbnél szebb muskátlikkal díszíti a parókia ablakait, lépcsőit, kiskertjét. Ez nem csak régi szokás Székelyföldön, hanem annak is jelzése, hogy a portán élet van. Télelőn, amikor hidegre fordul az idő, ezeket a muskátlikat visszametszi, én pedig ládámban lehordom a pincébe. Valahányszor a tél folyamán belépek a pincébe, látom ezeket a szomorú virágcsonkokat, de ugyanakkor látom bennük a nyár pirosan és fehéren pompázó szépségeit és az eljövendő reménységét. A hit szabadsága és ajándéka nélkül olyanok vagyunk, mint a pince sötétségében szomorkodó muskátlicsonkok. Ahogyan azt János Zsigmond sokszor hangoztatta a Dávid Ferencről kölcsönvett szavakkal: „A szabadság nélküli, bilincsbe vert lélek csak pince-világosságban sínylődő színtelen virág. [...] A »bércre esett« fa a világosság felé törekszik, s így minden mellette álló fát túl akar nőni. De egy szál magában emelkedik felfelé az ég felé, és nem elnyomva a mellette levőket.” (Léta Sándor: *Lelki útravaló*)

Tündököljön még soká Erdély Kárpát-koszorújában a vallásszabadság virága.

Ámen.

KÖNYVSZEMLE

GY. DÁVID Gyula: *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019), 503 p. + 2 p. melléklet

Tájainkon Pákei Lajos neve közismert. Ő a legnagyobb kolozsvári műépítész, tervei meghatározzák Kolozsvár belvárosának arculatát. De erdélyi viszonylatban is egész sor településen a templom és egyik-másik udvarház, kastély az ő nevéhez fűződik. Családja századokra visszamenőleg az unitárius egyházhoz kötődik, lelkészek, tanárok, felügyelő gondnokok, sőt főjegyző is származott soraikból. Pákei Lajos édesapja, akit az idősebb jelző illet meg, az Erdély ügyeit irányító Fő kormánysszék keretében emelkedett az (állam)titkári méltóságig. Tehetségesen rajzolt, festményei maradtak fenn. Fiát, aki a hagyományoknak megfelelően az Unitárius Kollégiumban tanult, magánrajzoktatásban részesítettte. Az 1872-ben érettségiző fiataalt, bár válogathatna az éppen megnyíló kolozsvári egyetem szakjai közül, a művészet, méghozzá az építőművészet érdekli. Ezt akkor csak a fővárosban vagy Bécsben lehetett magas szinten elsajátítani.

Ifj. Pákei Lajos (1853–1921) tehát az éppen egyetemi rangra emelt pesti József Műegyetemen kezdi tanulmányait. De elégedetlen az itteni színvo-

nallal, ezért 1873 őszén átiratkozik a müncheni Politechnikumba, mely éppen akkor olvasztotta magába a Képzőművészeti Akadémia építéstudományi karát, így ezután építőművészeket képezhetett. Innen 1876-ban Bécsbe, az ottani Művészeti Akadémiára vezet az ifjú Pákei útja. Itt Theophil von Hansen az építészeti tanszék vezetője, ideálja a klasszicista építészet. Magánirodájába is maga mellé veszi tanítványát, s a bécsi osztrák parlament építése során beavathatja a stílus titkaiba. Élete legszebb éveit tölti Pákei Bécsben. Talán családi okok is közrejátszanak abban, hogy Pákeinek haza kell jönnie Kolozsvárra. 1880-ban megpályázza, majd elfoglalja a meghirdetett városi mérnöki állást. Itt azonban nem épületterveket, hanem utca- és patak-szabályozást, csatornázást várnak tőle, ami nem elégíti ki. Éppen akkoriban folyik Kolozsvárt a magasabb fokú iparoktatás megszervezése, ebben Pákeire vezető szerep hárul, ezért 1884-ben lemond városi állásáról, s a nyugalmasabb tanítást vállalja. A főispán tiszteletbeli főmérnökke nevezi ki. Az ipariskola mellett szakipar-rajziskola is működik, ennek szintén Pákei a

tanára. Ezeknek a szakigazgatója is. 1888-ban a két tanintézmény mellé megnyitják az Iparmúzeumot – ugyan-csak Pákei vezetésével. Az iskolai munka mellett több ideje adódik Pákeinek a tervezésre, ekkortól bontakozik ki igazi mérnök-művészi tehetsége. Kolozsvár olyan emblematikus épületeit tervezi meg, mint a New York szálló a Főtér sarkán, a sétatéri épületek vagy az Unitárius Kollégium új palotája. Iskolája épületeit is ő tervezi meg. Még-hozzá két ízben. Majd az Iparmúzeum számára még egy harmadik épület ter-vét is kidolgozza. 1907-től már csak az Iparmúzeum igazgatója egészen az 1919-es hatalomváltásig. A világhábo-rú idején s az azt követő években leáll-nak az építkezések, így Pákei elhatá-rozza, hogy egy kétkötetes albumot állít össze Kolozsvár építészeti műem-lékeinek a rajzaiból. Ezt sajnos nem si-kerül befejeznie. Tehetsége a zene te-rén is megmutatkozott, elismert csellista volt. Tüdőgyulladás okozta halála után az Unitárius Kollégium előcsarnokából kísérték ki a Házson-gárdi temető családi sírjához.

Pákei családja számára is szép vil-lát épített a Majális utcában. Ennek kü-lön érdekessége, hogy ajtó- és ablakke-reteit az általa lebontott belvárosi házak művészi keretköveivel díszítette. A ház maga is múzeum-má vált. Az épí-tész három gyermeke az 1920-as évek-ben úgy döntött, hogy Magyarorszá-gon folytatja életét, s a villát eladták a kolozsvári román egyetemnek. A ben-

ne található hagyatékot pedig széto-sz-tották. Nagyobb, nehezen szállítható részét az unitárius egyházi levéltárnak adományozták, a többit (tervrajzokat, családi iratokat, ereklyéket) rendre magukkal vitték. Ez lett a Pákei-örökség tragédiája. Az elvitt hagyaték-részek is a család szétbomlásával, rész-ben a tengeren túlra költözésével előbb-utóbb közgyűjteményekbe, mú-zeumokba, levéltárakba kerültek. A kutatók eleinte csak a kolozsvári ha-gyatékot dolgozták fel, de aztán kide-rült, hogy még számos helyen érdemes kutatni a teljes Pákei-örökség megis-meréséhez.

Gy. Dávid Gyula műépítész, építé-szettörténész abban a szerencsés hely-zetben van, hogy mind Kolozsvárt, a szülői ház melegében, mind pedig Bu-dapesten módja van hosszas kutató-sokra. Céljául tűzte ki, hogy tisztázza a Pákei-hagyaték sorsát, kutassa fel az alig ismert vagy éppen lappangó ha-gyatékrészeket, s így közkinccsé, fel-dolgozhatóvá tegye Pákei teljes mun-kásságát. Most megjelent kötete bizonyíték arra, hogy nem kis munká-ra vállalkozott. Ráadásul nem egy szá-raz, csak a tudósvilágot érdeklő kiad-ványt hozott össze, hanem minden tervrajzot, dokumentumot, tárgyat, tö-redéket lefényképezett, s így a kötet-ben illusztráció kíséretében közöl.

A nagy formátumú, albumszerű kötet három részből áll. Az első egy 12 oldalas bevezető tanulmány Pákei La-josról és hagyatékáról. Ez angol fordí-

tásban is olvasható. A második rész a *Repertóriumokat* tartalmazza, a harmadik rész pedig a *Függelék*.

Pákei Lajos „életét és munkásságát” már többen megírták, de e kötet éléről sem lehetett mellőzni. A szerző az *Önéletrajz* adatait kiegészítve öt oldalon rajzol képet az építőművész pályafutásáról. A tanulmány második része, a tervrajzok, rajztervek, írások és dokumentumok sorsát bemutató fejezet hoz lényeges újdonságokat. Miután áttekinti az eddigi szakirodalmat és a Pákeivel kapcsolatos ismereteket, felvázolja 2012-ben megkezdett kutatómunkája menetét. Sorra veszi azokat az intézményeket, ahol a Pákei-hagyaték töredékei találhatóak.

Az egykori Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárában két díszes kötésű mappa őrzi Pákei főleg megvalósult épületeinek a tervgyűjteményét. 275 tételszámot tartalmaznak. Az átszervezések nyomán a Tervtár most a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ keretén belül működik. Az 1964-ben elhunyt legifjabb Pákey Lajos ny. közgazdászati bíró tulajdonában maradtak a műemlékekről készített rajzok. Ezek és a Luzsa Endréné Pákey Sára birtokában lévő rajzok vétel útján kerültek a Magyar Építészeti Múzeum tulajdonába. Ez a múzeum minduntalan költözik – máig sincs végleges székhelye –, ami gyakran a dokumentumok kárára történik. E múzeum gyűjtötte be a naphegyi Fadrusz-villa tervrajzait is –

magántulajdonból. A múzeumi gyűjtemény most 230 tervrajzot ölel fel, valamint fotómásolatokat és dokumentumokat. A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára tartalmazza egy külön szekrényben a leggazdagabb anyagot, mintegy 800 tételt. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára több Pákei-fondot is őríz, közöttük a Pákei-leszármazott Nyárady Gábor (1922–2003) gazdag dokumentumgyűjteményét. A Magyar Nemzeti Galéria az egyik Pákei-unoka hagyatékából 16 családi portrét birtokol. A kolozsvári Állami Levéltár szintén tartalmaz egy Pákei-fondot, ebben található önéletrajza is. Felbukkant néhány épületnek a helyszínen megőrzött tervrajz-anya-ga (pl. Bölön).

Gy. Dávid Gyula hármas távlati feladatot jelöl ki a Pákei-hagyatékkal kapcsolatban. 1. Folytatni a hagyaték összegyűjtését és a lapok, dokumentumok rendbetételéhez, digitalizálásához fogni. 2. A gazdag anyag építészettörténeti feldolgozását kiteljesíteni. Ehhez néhány előtanulmány már elkészült. 3. Pákeinek a Kolozsvár építészeti műemlékeiről készült rajzait összegyűjtve rendszerezni, s az arra méltókat sajtó alá rendezni.

A *Repertórium* bal oldalt futtatja a bélyeg nagyságú vagy valamivel nagyobb színes képeket, s mindegyik fölé odaírja az épület/dokumentum megnevezését. Ettől jobbra (a középső oszlopba) kerül a rajz, kép felirata, esetleges keltezése, aláírása, s néhány mű-

szaki adata: milyen anyagra, milyen technikával készült, milyen irányú nézet, milyen léptékű, esetleg ki használta már fel. A harmadik oszlop, a lap jobb szélén tartalmazza a lelőhelyet és az ottani jelzetet. Általában véve a felvételeknek többnyire csak azonosító szerepük lehet, a kutató lássa, milyen alakú, színezetű dokumentumot kell kézbe vennie. Egyik-másikon még a rajzvonalak sem látszanak, de hát ilyen mennyiségű képet más méretben nem lehetett közölni.

A *Repertóriumot* a szerző három alfejezetre osztja. Az első a *Tervrajzokat* tartalmazza. Ennek első része 875 tervet-látványképet közöl betűrendes felsorolásban. Vannak itt megvalósult tervek, tervvariánsok és el nem készült munkák is. Persze, nem mind házak, kastélyok, villák, hanem épületelemek, emlékművek, szobortalapzatok is előfordulnak. Figyelembe véve, hogy ezek többségét mind egyedül rajzolta meg Pákei, el kell ismernünk: bámulatos szenvedéllyel és munkabírással dolgozott. A székelykeresztúri gimnázium-épülethez 93 vázlat, rajz, látványkép társul. Sajnáljuk, hogy nem kapunk tájékoztatást arról, mely művek valósultak meg, melyek maradtak papíron. Még Kolozsvárt is kérdéses néhány ház megléte. Itt van például Fekete Gábor Párizs (ma Gh. Şincai) és Jókai utca sarkára tervezett háza. Nem épült meg, mert a Spáda János készítette szerényebb tervet kivitelezte a táblai elnök, unitárius főgondnok. A háznak

fennmaradtak az iratai, tervrajzai a következő tulajdonosnál: Gyergyay Árpád orvosprofesszor vásárolta azt meg 1919-ben. Békésy Károlynak nem a Petőfi utcában, hanem a Majális utcában épült fel a háza. Új városházát és új vigadót is tervezett Pákei Kolozsvárnak. Külön részt képez a helymegjelölés nélküli épülettervek 73 tételes csoportja. Itt főleg villákat, lakóházakat és azok elemeit találjuk. A Zeneakadémia tervrajzai bizonyára Kolozsvárhoz kötődnek. Az utolsó rész a diákkori fennmaradt rajzokat (összesen 14-et) tartalmazza.

A következő alfejezet a *Rajztervek*. Itt az első részt a kolozsvári műemlékrajzok és felvételek képezik: bástyák, kapuk, ajtókeretek, feliratok, címerek. Összesen 492 darab. A vasalatok, záruk, lakatok fejezete 19, az emlékművek-síremlékeké 12, az emléktábláké 15, az aláírás-utánezatoké 19, a betűmintáké 8, a vázlatoké 33, az iratoké 9 tételt tartalmaz. Ebből a fejezetből lehetne egy szép Kolozsvár-albumot összeállítani. Számos olyan épület, faragvány, emlékmű rajza található itt, amelyekről alig-alig van más forrásunk.

A *Gyűjtemények* alfejezet leglátványosabb része az arcképcsarnok és a családi fényképek sorozata, együttesen 55 kép. Ezek még lekicsinyítve is élvezhetők. A 30 tételes *Nyomatgyűjtemény* a korabeli díszítőmotívumokat szemlélteti. Egyháztörténeti szempontból jelentős az *Unitárius férfiak arckép-*

gyűjteménye című, 39 régi felvételt tartalmazó korpusz. Találunk még egy 16 tételes oklevélgyűjteményt, egy mapatervet és 26 régi rajzot a család tagjaitól.

Ebben a fényképes rendszerben Pákei hat jelentősebb írását is megtekinthetjük. A levelezésnél csak néhol kapunk felvételt is. Az iratoknál csak akkor van szerepe a felvételnek, ha a szöveg is olvasható. Néhol talán nagyjóval boldogulhatunk.

A függelékek a további kutatást lényegesen megkönnyítik. Míg az előző fejezetekben egy-egy épületre vonatkozóan találjuk a bárhol előforduló rajzokat-forrásokat felsorakoztatva, itt a legnagyobb levéltári gyűjtemények repertóriumát olvashatjuk jelzetükkel és kötegenkénti tartalmukkal együtt. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található a Pákei család P 1781 jelzetű fondja. Ugyanott a Nyárády Gábor-gyűjtemény nevet viselő P 2282 jelzetű fond. Ez számos családtag személyi iratait is tartalmazza, továbbá Nyárády jegyzeteit különböző munkákból, a Pákeiekre vonatkozó adatokkal, el egészen 1997-ig. A 3. függelék a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának kilenc polcon őrzött Pákei-hagyatékának a mutatóját tartalmazza. A 4. és 5. függelék a 492–495. oldalakon lekicsinyítve, a külön mellékleten pedig kinagyítva található meg. Az egyik Kolozsvár te-

lekkönyvi térképére vetíti ki a megvalósult, a tervben maradt és a felmért épületeket. Ha a Városháza, a Vigadó vagy a főtéri templomot övező épületsor, netán a Trencsin tér beépítése megvalósult volna, Kolozsvár ma lényegesen különböző, talán nagyvilágibb képet mutatna. Az utolsó függelék a leszármazási tábla, ahol a személyek egy része portréval is szerepel.

A kötetet helységnévmutató, kolozsvári utcanevek (és mai megfelelőjük) jegyzéke, valamint igen gazdag bibliográfia (levéltári és nyomtatott források) zárja.

Gy. Dávid Gyula ezzel a kötetével összehozta azt, amit a család több generációja széthordott. Ez a közel kétezer tételes jegyzék már lehetővé teszi Pákei teljes munkásságának áttekintését és majdani feldolgozását. Most már meg lehet és meg is kell írni a Pákei-monográfiát. Ki kell jelölni a szerepét Kolozsvár és Erdély építészetében, s az összmagyar építészettörténetben. S fontolgatni lehet, hogy Pákei utolsó munkáját, a befejezetlenül maradt, de így is értéket képviselő kolozsvári műemlékrajz-gyűjteményt miként lehetne sajtó alá bocsátani, közkinccsé tenni. (Ebből ugyan egy válogatást már közölt Balogh Jolán 1944-ben, de azóta sokkal több anyag bukkant fel, s ezekből a mai nyomdatechnikával élvezhetőbb reprodukciókat lehetne kihozni.)

Gaal György

Halottunk

Nemes Dénes (1913–2019)

1913. december 24-én született a Hargita megyei Kadácson. 1931-ben érettségizett Brassóban, az 1932–1933-as tanévben pedig beiratkozott az Unitárius Teológiai Akadémiára. Tanulmányait 1932–1936 között végezte. Teológiai szakvizsgát 1936. június 22-én tett, ugyanakkor énekvezéri képzést is szerzett. 1938. október 3-án szentelték fel unitárius lelkésznek Kolozsváron. Gyakorló segédlelkézi szolgálatát 1937. október 1-jétől kezdte a homoródalmási egyházközségben. 1938. március 3-ától Vargyason, 1939. márciusában Korondon, április 1-jétől Tordán szolgált 1940. november 1-ig. 1941. március 1-jétől Bölönben volt segédlelkész június 1-jéig. 1941. június 1-jétől 1946. június 15-ig a kedei egyházközség lelkésze. 1941. június 22-én kötött házasságot Simon Annával, házasságukból két gyermek, Márta és Csaba született. 1946. június 19-től 1983. december 31-ig a kálnoki egyházközség lelkézi állását töltötte be. Innen vonult nyugdíjba 47 évi lelkézi szolgálat után.

Temetési szertartásán december 3-án Sepsibodokon főtisztelendő Bálint Benczédi Ferenc prédikált, a sírnál Szabó Adél Júlia kálnoki lelkész, az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége nevében Csete Árpád homoródalmási lelkész búcsúztatta.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

ABSTRACTS

János Káldos: János Kénosi Tőzsér – István Uzoni Fosztó – Mihály Kozma – János Kozma: *The History of the Transylvanian Unitarian Church*, Book III, Volume 1. (Review)

In the last third of the 18th century, Unitarian ministers János Kénosi Tőzsér (1708–1772) and István Fosztó Uzoni (1729–1778) wrote *The History of the Transylvanian Unitarian Church* in Latin. It was copied by János Bartók Jr. (†1797), Mihály Kozma Sr. (1723–1798), and his son János Kozma (1761–1840).

Between 1942 and 1949, Albert Márkos (1878–1949) translated the work into Hungarian, and published it in three separate volumes. The Hungarian Unitarian Church has undertaken a project to publish modern editions of the Márkos translations.

In 2005 it published the first volume (Book I), and in 2009 the second volume (Book II). It is dividing Book III (a plaintive narrative about the 17th and 18th century's brutal church policy, about church occupations, and personal traumas) into two separate volumes, because of its structure and size.

Book III volume 1 was published in 2018. In addition to chapters 1–7 and 9 as well as the Appendix of Albert Márkos's translation, this volume also contains a modern analysis and comparison of all extant copies of the original Latin manuscripts. The Appendix comprises a list of ordained ministers from 1641 to 1812 and the *Disciplina Ecclesiastica*, a collection of church laws and regulations.

Book III volume 2 will include the voluminous Chapter 8, covering the history of the 18th and 19th century bishops from Mihály Gergely Almási (†1724) to István Lázár (†1811).

Keywords: Unitarian church history, 17–18th century; Almási Gergely, Mihály (†1724); Bartók, János Jr. (†1797); Kozma, János (1761–1840); Kozma, Mihály Sr. (1723–1798); Lázár, István (†1811); Márkos, Albert; Kénosi Tőzsér, János (1708–1772); Uzoni Fosztó, István (1729–1778)

Sándor Kovács: *The Fate of a Legacy: The “Nationalization” of Lajos Kelemen’s Collection*

After the death of legendary historian Lajos Kelemen in 1963, his valuable papers and historical artifacts were handed over to the Unitarian Bishopric’s Archive in Cluj/Kolozsvár, supposedly to administer and preserve them.

Shortly thereafter, the Securitate, the infamous Romanian Secret Police, were informed of the whereabouts of the Kelemen legacy, and forced the Church’s leaders to transfer Kelemen’s bequest to the Cluj County State Archives:

This article presents the network and methods that the Securitate officers used to gather enough information on the confidential subject of Kelemen’s legacy to proceed with its confiscation, and presents for the first time an overview of the contents of the legacy, in the hope that at least some parts of it may be identified.

The story of Kelemen’s Christian burial includes some new elements about what happened inside and outside the church, and which members of the clergy felt it their “duty” to regularly furnish and transmit information to the Securitate.

Keywords: archives, legacy of Lajos Kelemen, Romanian Secret Police, Securitate, State Archives of Cluj County, Unitarian Church Archives; Kelemen, Lajos (1877–1963)

Dávid Szigeti Molnár: *Valentin Radecke’s Letter to Daniel Mihály*

This article explores the Unitarian bishop, Valentin Radecke’s letter (1620) to Mihály Daniel, the vice-captain of Háromszék. The letter was recently discovered in the National Archives of Hungary thanks to Gábor Kármán. The letter concerns Calvinist bishop János Keserői Dajka’s visit to Háromszék (1619) and the Unitarian’s possible countermeasures. It also provides some information on the history of the reception of *Explicationes* (1598), bishop György Enyedí’s principle exegetical work.

Keywords: Canonica Visitatio, *Explicationes* (1598), National Archives of Hungary; Keserői Dajka, János (1580–1633); Daniel, Mihály (?–?); Enyedí, György (1555–1597); Radecke, Valentin (?–1632)

STUDII

János Káldos István Uzoni Fosztó – Mihály Kozma – János Kozma: Istoria Bisericii Unitariene din Transilvania III/I	335
Sándor Kovács Securitatea în arhivele unitariene sau cum a fost naționalizată arhiva personală a istoricului Lajos Kelemen în 1963.....	352
Dávid Szigeti Molnár Scrisoarea lui Bálint Radecius către Mihály Daniel.....	376

ATELIER

János Pál (îngrijitor de ediție) Sándor Zoltán: Cuvântare de deschidere cu ocazia adunării cercului preoților unitarieni.....	380
Norbert Zsolt Rácz Spre lumea care evoluează. Prezentarea schematică a gândirii lui Ferenc Balázs.....	383

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Béla Botond Jakabházi „Rogu-mă, Doamne, trimite pe altul, pe care vei vrea să-l trimiți!”	391
Sándor Lakatos Lumină și întuneric	399

Sándor Szén	
În memoria lui Francisc Dávid.	404
Katalin Újvárosi	
Predică cu ocazia zilei libertății religioase	409
Sándor Lóránd Demeter	
Credința este darul lui Dumnezeu.	413

RECENZII

György Gaal: Gyula Gy. DÁVID: <i>Din arhiva lui Lajos Pákei. Planurile și schițele unui arhitect de la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului al 20-lea</i> (Cluj-Napoca: Asociația Muzeului Ardelean, 2019), 503 p. + 2 p. anexe.	417
---	-----

Obituar

Dénes Nemes	422
-------------------	-----

Rezumate	423
----------------	-----

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
 Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
 Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- János Káldos
István Uzoni Fosztó – Mihály Kozma – János Kozma: The History of the
Transylvanian Unitarian Church, Book III, Volume 1. (Review) 335
- Sándor Kovács
The Fate of a Legacy: The “Nationalization” of Lajos Kelemen's Collection . 352
- Dávid Szigeti Molnár
Valentin Radecke’s Letter to Mihály Daniel 376

WORKSHOP

- János Pál (republisher)
Sándor Zoltán: Sermon at the Opening of the Unitarian Ministers’ Circle
Gathering. 380
- Norbert Zsolt Rácz
Towards an Evolving World. A Short Presentation of Ferenc Balázs’s
Philosophical and Theological Thinking. 383

SERMONS

- Béla Botond Jakabházi
“O Lord, send, if you will, by the hand of anyone whom it seems good to you
to send” 391
- Sándor Lakatos
Light and Darkness 399

Sándor Szén In the Memory of Ferenc Dávid.....	404
Katalin Újvárosi For the Celebration of Religious Freedom	409
Sándor Lóránd Demeter Faith is a Gift from God.....	413

BOOK REVIEWS

György Gaal: Gyula Gy. DÁVID, <i>The Legacy of Lajos Pákei. Plans, Drawings of an Architect from the Turn of the Century.</i> (Kolozsvár: Transylvanian Museum-Association, 2019), 503 p. + 2 p. appendix.....	417
--	-----

Obituary

Dénes Nemes	422
-------------------	-----

Abstracts	423
-----------------	-----

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.